

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

संयुत्तनिकाये

खन्धवग्गटीका

१. खन्धसंयुत्तं

१. नकुलपितुवग्गो

१. नकुलपितुसुत्तवण्णना

१. भग्गा नाम जानपदिनो राजकुमारा । तेसं निवासो एकोपि जनपदो रुळ्हीवसेन “भग्गा” त्वेव वुच्चतीति कत्वा वुत्तं “एवंनामके जनपदे”ति, एवं बहुवचनवसेन लद्धनामे”ति अत्थो । तस्मिं वनसण्डेति यो पन वनसण्डो पुब्बे मिगानं अभयत्थाय दिन्नो, तस्मिं वनसण्डे । यस्मा सो गहपति तस्मिं नगरे “नकुलपिता”ति पुत्तस्स वसेन पज्जायित्थ, तस्मा वुत्तं “नकुलपिता”ति नकुलस्स नाम दारकस्स पिताति अत्थो । भरियापिस्स “नकुलमाता”ति पज्जायित्थ ।

जराजिण्णोति जरावसेन जिण्णो, न ब्याधिआदीनं वसेन जिण्णो । वयोवुद्धोति जिण्णत्ता एव वयोवुद्धिप्पत्तिया वुद्धो, न सीलादिवुद्धिया । जातिया महन्तताय चिररत्तताय जातिमहल्लको । तियद्धगतोति पठमो मज्झिमो पच्छिमोति तयो अद्धे गतो । तत्थ पठमं दुतियञ्च अतिक्कन्तत्ता पच्छिमं उपगतत्ता वयोअनुप्पत्तो । आतुरकायोति दुक्खवेदनापविसताय अनस्सादकायो । गेलञ्जं पन दुक्खगतिकन्ति “गिलानकायो”ति वुत्तं । तथा हि सच्चविभङ्गे (विभ० १९० आदयो) दुक्खसच्चनिद्देसे दुक्खगगहणेनेव गहितत्ता ब्याधि न निद्धिद्वो । निच्चपग्घरणट्टेनाति सब्बदा असुचिपग्घरणभावेन । सो पनस्स आतुरभावेनाति आह — “आतुरंयेव नामा”ति । विसेसेनाति अधिकभावेन । आतुरतीति आतुरो । सङ्गामप्पत्तो सन्तत्तकायो । जराय आतुरता जरातुरता । कुसलपक्खवड्डनेन मनो भावेन्तीति मनोभावनीया । मनसा वा भावनीया सम्भावनीयाति मनोभावनीया । अनुसासतूति अनु अनु सासतूति अयमेत्थ अत्थोति आह — “पुनप्पुनं सासतू”ति । अपरापरं पवत्तितं हितवचनं । अनोतिण्णे वत्थुस्मिं यो एवं करोति, तस्स अयं गुणो दोसोति वचनं । तन्तिवसेनाति तन्तिसन्तिस्सयेन अयं अनुसासनी नाम । पवेणीति तन्तिया एव वेवचनं ।

अण्डं विय भूतोति अधिकोपमा कायस्स अण्डकोसतो अबलदुब्बलभावतो । तेनाह “अण्डं ही”तिआदि । बालोयेव तादिसत्तभावसमङ्गी मुहुत्तम्पि आरोग्यं पटिजानन्तो ।

विप्पसन्नानीति पकतिमाकारं अतिक्कमित्वा विसेसेन पसन्नानि । तेनाह — “सुउ पसन्नानी”ति । पसन्नचित्तसमुद्धितरूपसम्पदाहि ताहि तस्स मुखवण्णस्स पारिसुद्धीति आह — “परिसुद्धोति निद्दोसो”ति । तेनेवाह “निरुपक्किलेसताया”तिआदि । एतेनेवस्सिन्द्रियविप्पसन्नताकारणम्पि संवण्णितन्ति दट्ठब्बं । एस मुखवण्णो । नयग्गाहपज्जा किरेसाति इदं अनावज्जनवसेनेव वुत्तभावं सन्धायाह ।

यं नेव पुत्तस्सातिआदि “ओवदतु नो, भन्ते, भगवा यथा मयं परलोकेपि अज्जमज्जं समागच्छेय्यामा”ति वुत्तवचनं सन्धाय वुत्तमेव । मधुरधम्मदेसनायेव सत्थु सम्मुखा पटिलद्धा, तस्स अत्तनो पेमगारवगहितत्ता “अमताभिसेको”ति वेदितब्बो ।

इदं पदद्वयं । आरकत्ता किलेसेहि मग्गेन समुच्छिन्नत्ता । अनयेति अवड्ढियं, अनत्थेति अत्थो । अनये वा अनुपाये । न इरियनतो अवत्तनतो । अयेति वड्ढियं अत्थे उपाये च । अरणीयतोति पयिरुपासितब्बतो । निरुत्तिनयेन पदसिद्धि वेदितब्बा पुरिमेसु अत्थविकप्पेसु, पच्छिमे पन सद्वसत्थवसेनपि । यदिपि अरियसद्वो “ये हि वो अरिया परिसुद्धकायकम्मन्ता”तिआदीसु (म० नि० १.३५) विसुद्धासयपयोगेसु पुथुज्जनेसुपि वट्ठति, इध पन अरियमग्गाधिगमेन सब्बलोकुत्तरभावेन च अरियभावो अधिप्पेतोति दस्सेन्तो आह — “बुद्धा चा”तिआदि । तत्थ पच्चेकबुद्धा तथागतसावका च सप्पुरिसाति इदं “अरिया सप्पुरिसा”ति इध वुत्तपदानं अत्थं असङ्करतो दस्सेतुं वुत्तं । यस्मा पन निप्परियायतो अरियसप्पुरिसभावा अभिन्नसभावा, तस्मा “सब्बेव वा”तिआदि वुत्तं ।

एत्तावता हि बुद्धसावको वुत्तो, तस्स हि एकन्तेन कल्याणमित्तो इच्छितब्बो परतो घोसमन्तरेन पठममग्गस्स अनुप्पज्जनतो । विसेसतो चस्स भगवाव “कल्याणमित्तो”ति अधिप्पेतो । वुत्तज्हेतं “ममज्झि, आनन्द, कल्याणमित्तं आगम्म जातिधम्मा सत्ता जातिया परिमुच्चन्ती”तिआदि (सं० नि० १.१२९; ५.२) । सो एव च अवेच्चपसादाधिगमेन दळ्ढभत्ति नाम । वुत्तप्पि चेतं “यं मया सावकानं सिक्खापदं पज्जत्तं, तं मम सावका जीवितहेतुपि नातिक्कमन्ती”ति (उदा० ४५; चूळव० ३८५) । कतज्जुतादीहि पच्चेकबुद्धबुद्धाति एत्थ कतं जानातीति कतज्जू । कतं विदितं पाकटं करोतीति कतवेदी । पच्चेकबुद्धा हि अनेकेसुपि कप्पसतसहस्सेसु कतं उपकारं जानन्ति, कतज्च पाकटं करोन्ति सतिजननआमिसपटिग्गहणादिना । तथा संसारदुक्खदुक्खितस्स सक्कच्चं करोन्ति किच्चं, यं अत्तना कातुं सक्का । सम्मासम्बुद्धो पन कप्पानं असङ्ख्येय्यसहस्सेसुपि कतं उपकारं मग्गफलानं उपनिस्सयज्च जानन्ति, पाकटज्च करोन्ति । सीहो विय च एवं सब्बत्थ सक्कच्चमेव धम्मदेसनं करोन्तेन बुद्धकिच्चं करोन्ति । याय पटिपत्तिया अरिया दिट्ठा नाम होन्ति, तस्सा अप्पटिपज्जनं, तत्थ च आदराभावो अरियानं अदस्सनसीलता, न च दस्सने साधुकारिताति वेदितब्बा । चक्खुना अदस्सावीति एत्थ चक्खु नाम न मंसचक्खु एव, अथ खो दिब्बचक्खुपीति आह “दिब्बचक्खुना वा”ति । अरियभावोति येहि योगतो “अरिया”ति वुच्चन्ति, ते मग्गफलधम्मा दट्ठब्बा ।

तत्राति जाणदस्सनस्सेव दस्सनभावे । वत्थूति अधिप्पेतत्थजापनकारणं । एवं वुत्तेपीति एवं अज्जापदेसेन अत्तुपनायिकं कत्वा वुत्तेपि । धम्मन्ति लोकुत्तरधम्मं, चतुसच्चधम्मं वा । अरियकरधम्मा अनिच्चानुपस्सनादयो, विपस्सियमाना वा अनिच्चादयो, चत्तारि वा अरियसच्चानि ।

अविनीतोति न विनीतो अधिसीलसिक्खादीनं वसेन न सिक्खितो । येसं संवरविनयादीनं अभावेन अयं “अविनीतो”ति वुच्चति, ते ताव दस्सेतुं “दुविधो विनयो नामा”तिआदिमाह । तत्थ सीलसंवरोति पातिमोक्खसंवरो वेदितब्बो, सो च अत्थतो कायिकवाचसिको अवीतिक्कमो । सतिसंवरोति इन्द्रियारक्खा, सा च तथापवत्ता सतियेव । जाणसंवरोति “सोतानं संवरं ब्रूमी”ति (सु० नि० १०४१) वत्वा “पज्जायेते पिधीयेरे”ति (सु० नि० १०४१) वचनतो सोतसङ्घातानं तण्हादिट्ठिदुच्चरितअविज्जाअवसिद्धिकिलेसानं संवरो पिदहनं समुच्छेदजाणन्ति वेदितब्बं । खन्तिसंवरोति अधिवासना, सा च तथापवत्ता खन्धा, अदोसो वा, “पज्जा”ति केचि वदन्ति । वीरियसंवरो कामवितक्कादीनं विनोदनवसेन पवत्तं वीरियमेव । तेन तेन अङ्गेन तस्स तस्स अङ्गस्स पहानं तदङ्गप्पहानं । विक्खम्भनवसेन पहानं

विक्खम्भनप्पहानं । सेसपदत्तयेपि एसेव नयो ।

इमिना पातिमोक्खसंवरेनातिआदि सीलसंवरादीनं विवरणं । तत्थ **समुपेतोति इति**-सद्वो आदिअत्थो । तेन “उपगतो”तिआदिना **विभङ्गे** (विभ० ५११) आगतं संवरविभङ्गं दस्सेति । **कायदुच्चरितादीनन्ति** दुस्सील्यसङ्घातानं कायवचीदुच्चरितादीनं मुटुसच्चसङ्घातस्स पमादस्स, अभिज्झादीनं वा अक्खन्तिअज्जाणकोसज्जानञ्च । **संवरणतोति** पिदहनतो, **विनयनतोति** कायवाचाचित्तानं विरूपपवत्तिया विनयनतो, कायदुच्चरितादीनं वा अपनयनतो, कायादीनं वा जिम्हपवत्तिं विच्छिन्दित्वा उजुकनयनतोति अत्थो । पच्चयसमवाये उप्पज्जनारहानं कायदुच्चरितादीनं तथा तथा अनुप्पादनमेव संवरणं विनयनञ्च वेदितव्वं ।

यं पहानन्ति सम्बन्धो । “**नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेसू**”ति कस्मा वुत्तं? ननु नामरूपपरिच्छेदपच्चयपरिगहकङ्खावितरणानि न विपस्सनाजाणानि सम्मसनाकारेण अप्पवत्तनतो? सच्चमेतं, विपस्सनाजाणस्स पन अधिद्वानभावतो एवं वुत्तं । नामरूपमत्तमिदं, “नत्थि एत्थ अत्ता वा अत्तनियं वा”ति एवं पवत्तजाणं **नामरूपववत्थानं** । सति विज्जमाने खन्धपञ्चकसङ्घाते काये, सयं वा सती तस्मिं काये दिट्ठि **सक्कायदिट्ठि**, सा च “रूपं अत्ततो समनुपस्सती”ति एवं पवत्ता अत्तदिट्ठि । तस्स नामरूपस्स कम्माविज्जादिपच्चयपरिगणहनजाणं **पच्चयपरिगहो** । “नत्थि हेतु, नत्थि पच्चयो सत्तानं संकिलेसाया”तिआदिनयप्पवत्ता **अहेतुदिट्ठि** । “इस्सरपुरिसपजापतिपकतिअणुकालादीहि लोको पवत्तति निवत्तति चा”ति तथा तथा पवत्ता दिट्ठि **विसमहेतुदिट्ठि** । **तस्सेवाति** पच्चयपरिगहस्सेव । **कङ्खावितरणेना**ति यथा एतरहि नामरूपस्स कम्मादिपच्चयतो उप्पत्ति, एवं अतीते अनागतेपीति तीसु कालेसु विचिकिच्छापनयनजाणेन । **कथंकथीभावस्साति** “अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धान”न्तिआदिनयपवत्ताय (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०) संसयप्पवत्तिया । **कलापसम्मसनेनाति** “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्न”न्तिआदिना (सं० नि० ३.४८-४९) खन्धपञ्चकं एकादससु ओकासेसु पक्खिपित्वा सम्मसनवसेन पवत्तेन विपस्सनाजाणेन । **अहं ममाति गाहस्साति** “अत्ता अत्तनिय”न्ति गहणस्स । **मग्गामग्गववत्थानेनाति** मग्गामग्गजाणविसुद्धिया । **अमग्गे मग्गसज्जायाति** अमग्गे ओभासादिके “मग्गो”ति उप्पन्नसज्जाय । यस्मा सम्मदेव सङ्खारानं उदयं पस्सन्तो “एवमेते सङ्खारा अनुरूपकारणतो उप्पज्जन्ति, न पन उच्छिज्जन्ती”ति गणहाति, तस्मा वुत्तं “**उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया**”ति । यस्मा पन सङ्खारानं वयं “यदिपिमे सङ्खारा अविच्छिन्ना वत्तन्ति, उप्पन्नुप्पन्ना पन अप्पटिसन्धिका निरुज्झन्तेवा”ति पस्सतो कुतो सस्सतग्गाहो । तस्मा वुत्तं “**वयदस्सनेन सस्सतदिट्ठिया**”ति । **भयदस्सनेनाति** भयतूपट्टानजाणेन । **सभयेति** सब्भयानं आकरभावतो सकलदुक्खवूपसमसङ्घातस्स परमस्सासस्स पटिपक्खभावतो च सभये खन्धपञ्चके । **अभयसज्जायाति** “अभयं खेम”न्ति उप्पन्नसज्जाय । **अस्सादसज्जा** नाम पञ्चुपादानक्खन्धेसु अस्सादनवसेन पवत्तसज्जा, यो “आलयाभिनिवेशो”तिपि वुच्चति । **अभिरतिसज्जा** तत्थेव अभिरमणवसेन पवत्तसज्जा, या “नन्दी”तिपि वुच्चति । **अमुच्चितुकामता** आदानं । **अनुपेक्खा** सङ्खारेहि अनिब्बिन्दनं, सालयताति अत्थो । **धम्मट्ठितियं** पटिच्चसमुप्पादे । **पटिलोमभावो** सस्सतुच्छेदग्गाहो, पच्चयाकारपटिच्छादकमोहो वा । **निब्बाने च पटिलोमभावो** सङ्खारेसु नति, निब्बानपटिच्छादकमोहो वा । **सङ्खारनिमित्तग्गाहोति** यादिसस्स किलेसस्स अप्पहीनता विपस्सना सङ्खारनिमित्तं न मुच्चति, सो किलेसो, यो “संयोगाभिनिवेशो”तिपि वुच्चति, **सङ्खारनिमित्तग्गाहस्स**, अतिक्कमनमेव वा **पहानं** ।

पवत्ति एव **पवत्तिभावो**, परियुट्टानन्ति अत्थो । **नीवरणादिधम्मानन्ति** आदि-सद्देन नीवरणपक्खिया किलेसा वितक्कविचारादयो च गय्हन्ति । चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता अच्चन्तं अप्पवत्तिभावेन यं पहानन्ति सम्बन्धो । केन पन

पहानन्ति? “अरियमग्गेहेवा”ति विज्जायमानोयमत्थो तेसं भावितत्ता अप्पवत्तिवचनतो । “समुदयपक्खिकस्सा”ति एत्थ चत्तारोपि मग्गा चतुसच्चाभिसमयाति कत्वा तेहि पहातब्बेन तेन तेन समुदयसङ्घातेन लोभेन सह पहातब्बत्ता समुदयसभावत्ता च । **सच्चविभङ्गे** च सब्बकिलेसानं समुदयभावस्स वुत्तत्ता “समुदयपक्खिका”ति दिट्ठिआदयो वुच्चन्ति । **पटिपस्सद्धत्तं** वूपसन्तता ।

सङ्घतनिस्सटता सङ्घारसभावाभावो । **पहीनसब्बसङ्घतन्ति** विरहितसब्बसङ्घतं, विसङ्घारन्ति अत्थो । पहानञ्च तं विनयो चाति **पहानविनयो** पुरिमेन अत्थेन । दुतियेन पन पहीयतीति पहानं, तस्स विनयोति योजेतब्बो ।

भिन्नसंवरत्ताति नट्टसंवरत्ता, संवराभावतोति अत्थो । तेन असमादिन्नसंवरोपि सङ्गहितोव होति । समादानेन हि सम्पादेतब्बो संवरो, तदभावे न होतीति । **अरियेति** अरियो । पच्चत्तवचनज्हेतं । **एसेसेति** एसो एसो, अत्थतो अनञ्जोति अत्थो । **तज्जातेति** अत्थतो तंसभावो, सप्पुरिसो अरियसभावो, अरियो च सप्पुरिसभावोति अत्थो ।

सो अहन्ति अत्तना परिकप्पितं अत्तानं दिट्ठिगतिको वदति । “अहंबुद्धिनिबन्धनो अत्ता”ति हि अत्तवादिनो लद्धि । **अद्वयन्ति** द्वयतारहितं । अभिन्नं वण्णमेव “अच्ची”ति गहेत्वा “अच्चीति वण्णो एवा”ति तेसं एकत्तं पस्सन्तो विय यथापरिकप्पितं अत्तानं “रूप”न्ति, यथादिट्ठं वा रूपं, “अत्ता”ति गहेत्वा तेसं एकत्तं पस्सन्तो दट्ठब्बो । एत्थ च “रूपं अत्ता”ति इमिस्सा पवत्तिया अभावेपि रूपे अत्तगगहणं पवत्तमानं अच्चियं वण्णगगहणं विय “अद्वयदस्सन”न्ति वुत्तं । उपमायो च अनञ्जत्तादिगहणनिदस्सनवसेनेव वुत्ता, न वण्णादीनं विय अत्तनो विज्जमानदस्सनत्थं । न हि अत्तनि सामिभावेन रूपञ्च सकिञ्चनभावेन समनुपस्सति । **अत्तनि वा रूपन्ति** अत्तानं रूपस्स सभावतो आधारणभावेन । **रूपस्मिं वा अत्तानन्ति** रूपस्स अत्तनो आधारणभावेन दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । **परियुट्ठट्ठायीति** परियुट्ठानप्पत्ताहि दिट्ठितण्हाहि “रूपं अत्ता, रूपवा अत्ता”तिआदिना खन्धपञ्चकं मिच्छा गहेत्वा तिट्ठनतो । तेनाह “**परियुट्ठानाकारेणा**”तिआदि । **एसेव नयोति** यो “इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सती”तिआदिना रूपक्खन्धे वुत्तो संवण्णनानयो, वेदनाक्खन्धादीसुपि एसो एव नयो वेदितब्बो ।

सुद्धरूपमेवाति अरूपेन अमिस्सितं केवलं रूपमेव । **अरूपन्ति** सुद्धअरूपं रूपस्स अगगहितत्ता । **चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेनाति** चतूसु खन्धेसु तिण्णं तिण्णं गहणवसेन रूपारूपमिस्सको अत्ता कथितो तस्मिं तस्मिं गहणे वेदनादिविनिमुत्तअरूपधम्मे कसिणरूपेन सद्धिं सब्बरूपधम्मे च एकज्झं गहणसिद्धितो । **पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता**, ते ते एव धम्मे “अत्ता”ति गहणतो तेसञ्च उच्छेदभावतो । अवसेसेसु पन पन्नरससु ठानेसु रूपं “अत्ता”ति गहेत्वापि दिट्ठिगतिको तत्थ निच्चसञ्जं न विस्सज्जेति कसिणरूपेन तं मिस्सेत्वा तस्स च उप्पादादीनं अदस्सनतो, तस्मास्स तत्थपि होतियेव **सस्सतदिट्ठि** एकच्चसस्सतगाहवसेनपि । **मग्गावरणा** विपरीतदस्सनतो । **न सग्गावरणा** अकम्मपथप्पत्तताय । अकिरियाहेतुकनत्थिकदिट्ठियो एव हि कम्मपथदिट्ठियो ।

कायोति रूपकायो । सो **आतुरोयेव** असवसभावतो । **रागदोसमोहानुगतन्ति** अप्पहीनरागदोसमोहसन्ताने पवत्तं । **इधाति** इमस्मिं सुत्ते । **दस्सितं** आतुरभावेन । **निक्किलेसतायाति** सयं पहीनकिलेससन्तानगतताय । **सेखा नेव आतुरचित्ता** पहीनकिलेसे उपादाय, अप्पहीने पन उपादाय आतुरचित्ता । **अनातुरचित्ततंयेव भजन्ति** वट्टानुसारिमहाजनस्स विय तेसं चित्तस्स किलेसवसेन आतुरत्ताभावतो ।

नकुलपितुसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. देवदहसुत्तवण्णना

२. देवा वुच्चन्ति राजानो “दिब्बन्ति कामगुणेहि कीळन्ति लळन्ति, अत्तनो वा पुज्जानुभावेन जोतन्ती”ति कत्वा । तेसं दहोति देवदहो । सयंजातो वा सो होति, तस्मापि “देवदहो”ति वुत्तो । तस्स अविदूरे निगमो “देवदह”न्त्वेव सङ्घं गतो यथा “वरणानगरं, गोधागामो”ति । पच्छाभूमियं अपरदिसायं निविट्ठजनपदो पच्छाभूमं, तं गन्तुकामा पच्छाभूमगमिका । ते सभारेति ते भिक्खू थेरस्स वसेन सभारे कातुकामताय । यदि थेरो तेसं भारो, थेरस्सपि ते भारा एवाति “ते सभारे कातुकामताया”ति वुत्तं । एवञ्चि थेरो ते ओवदितब्बे अनुसासितब्बे मज्जतीति । इदानि तमत्थं विवरन्तो “यो ही”तिआदिमाह । अयं निब्भारो नाम कज्जि पुगलं अत्तनो भारं कत्वा अवत्तनतो ।

चतुब्बिधेनाति धातुकोसल्लं आयतनकोसल्लं पटिच्चसमुप्पादकोसल्लं ठानाट्टानकोसल्लन्ति एवं चतुब्बिधेन ।

ते महल्लकाबाधिकातिदहरपुगगले गण्हित्वाव गच्छति । ते हि दिवसद्वयेन वूपसन्तपरिस्समा एव । हत्थिवानरतित्तिरपटिबद्धं वत्थुं कथेत्वा । “एळकाळगुम्बेति काळतिणगच्छमण्डपे”तिपि वदन्ति ।

विविधं नानाभूतं रज्जं विरज्जं, विरज्जमेव वेरज्जं, तत्थ गतं, परदेसगतन्ति अत्थो । तेनाह “एकस्सा”तिआदि । चित्तसुदत्तादयोति चित्तगहपतिअनार्थपिण्डिकादयो । वीमंसकाति धम्मविचारका । किन्ति कीदिसं । दस्सनन्ति सिद्धन्तं । आचिक्खति कीदिसन्ति अधिप्पायो । धम्मस्साति भगवता वुत्तधम्मस्स । अनुधम्मन्ति अनुकूलं अविरोज्जनधम्मं । सो पन वेनेय्यज्झासयानुरूपदेसनावित्थारोति आह — “वुत्तब्बाकरणस्स अनुब्बाकरण”न्ति । धारेति अत्तनो फलन्ति धम्मो, कारणन्ति आह — “सहधम्मिकोति सकारणो”ति । इमिनापि पाठन्तरेन वादो एव दीपितो, न तेन पकासिता किरिया ।

तण्हावसेनेव छन्नम्पि पदानं अत्थो वेदितब्बो । यस्मा रागादयो तण्हाय एव अवत्थाविसेसाति । तेनाह “तण्हा ही”तिआदि । विहनन्ति कायं चित्तज्जाति विघातो, दुक्खन्ति आह — “अविघातोति निदुक्खो”ति । उपायासेति उपतापेतीति उपायासो, उपतापो । तप्पटिपक्खो पन अनुपायासो निरूपतापो दट्ठब्बो । सब्बत्थाति सब्बवारेसु ।

देवदहसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. हालिद्विकानिसुत्तवण्णना

३. “अवन्तिदक्खिणापथे”ति अज्जेसु सुत्तपदेसु आगतत्ता आह “अवन्तिदक्खिणापथसङ्घाते”ति । मज्झिमदेसतो हि दक्खिणदिसाय अवन्तिरट्ठं । पवत्तयित्थ एत्थ लद्धीति पवत्तं, पवत्तितब्बट्टानन्ति आह “लद्धिपवत्तट्टाने”ति । रूपनसभावो धम्मोति कत्वा रूपधातूति रूपक्खन्थो वुत्तो । रूपधातुम्हि आरम्मणपच्चयभूतेन रागेन सहजातेनपि असहजातेनपि उपनिस्सयभूतेन अप्पहीनभावेनेव विनिबद्धं पटिबद्धं कम्मविज्जाणं । ओकसारीति वुच्चति — “तस्मिं रूपधातुसज्जिते ओके सरति पवत्तती”ति कत्वा । अवति एत्थ गच्छति पवत्ततीति ओकं, पवत्तिट्टानं । तेनाह — “गेहसारी आलयसारी”ति ।

उगच्छति वा एत्थ वेदनादीहि सद्धिं समवेतीति ओको, चक्खुरूपादि । पच्चयोति आरम्मणादिवसेन पच्चयो । पच्चयो होतीति अनन्तरसमनन्तरादिना चेव कम्मूपनिस्सयआरम्मणादिना च । “विज्जाणधातु खो, गहपती”ति एवं वुत्ते “कम्मविज्जाणविपाकविज्जाणेसु कतरं नु खो”ति सम्मोहो भवेय्य । तस्स सम्मोहस्स विघातत्थं अपगमनत्थं ।

असम्भिन्नाविति असंकिण्णाव देसना कता । आरम्भणवसेन चतस्सो अभिसङ्खारविज्जाणट्टितियो वुत्ता — “रूपपयं वा, भिक्खवे, विज्जाणं तिट्ठमानं तिट्ठेय्य, रूपारम्भण”न्ति आदिना (सं० नि० ३.५३) । ता विज्जाणट्टितियो दस्सेतुम्पि ।

दळ्हं अभिनिवेसवसेन आरम्भणं उपेन्तीति उपया, तण्हादिट्टियो । अधिट्ठानभूताति पतिट्ठानभूता । अभिनिवेसभूताति तं तं आरम्भणं अभिनिविस्स अज्झोसाय पवत्तिया कारणभूता । अनुसयभूताति रागानुसयदिट्ठानुसयभूता । उपरिमकोटियाति प्हानस्स उपरिमकोटिया । बुद्धानज्जेव हि ते सवासना पहीना । पुब्बे अगगहितं विज्जाणं अगगहितमेवाति कत्वा कस्मा इध देसना कताति चोदेति — “इध विज्जाणं कस्मा गहित”न्ति । पुब्बे “विज्जाणधातुरागविनिबन्धञ्च विज्जाण”न्ति वुच्चमाने यथा यथा सम्मोहो सिया पच्चयपच्चयुप्पन्नविभागस्स दुक्करत्ता, इध पन सम्मोहस्स ओकासोव नत्थि अविसेसेन पच्चसु खन्धेसु किलेसप्पहानवसेनाति । तेनाह “किलेसप्पहानदस्सनत्थ”न्ति आदि । कम्मविज्जाणेन ओकं असरन्तेना”ति इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं । असरन्तेनाति अनुपगच्छन्तेन ।

पच्चयट्ठेनाति आरम्भणादिपच्चयभावेन । निमित्तं उप्पत्तिकं । आरम्भण...पे०... निकेतन्ति आरम्भणकरणसङ्घातेन निवासट्ठानभूतेन रूपमेव निकेतन्ति रूपनिमित्तनिकेतं ।

छन्दरागस्स बलवदुब्बलतायाति अज्झत्तखन्धपञ्चके छन्दरागस्स बलवभावेन तं “ओको”ति, बहिद्धा छसु आरम्भणेसु तस्स दुब्बलताय तानि “निकेत”न्ति वुत्तानि । इदानि यथावुत्तमत्थं पाकटं कत्वा दस्सेतुं “समानेपि ही”ति आदि वुत्तं । ओकोति वुच्चति गेहमेव रत्तिट्ठानभावतो । निकेतन्ति वुच्चति उय्यानादि दिवाट्ठानभावतो । ततो दुब्बलतरो होति छन्दरागो ।

गेहस्सितसुखेनाति गेहनिस्सितेन चित्तस्स सुखेन सुखितो सुखप्पत्तो होति । किच्चकरणीयेसूति खुद्वकेसु चेव महन्तेसु च कत्तब्बत्थेसु । सयन्ति अत्तना । अन्तोति चित्तज्झासये ।

एवंरूपोति ईदिसरूपो । वण्णसद्धो विय रूपसद्धो रूपायतनस्स विय सण्ठानस्सपि वाचकोति अधिप्पायेन “दीघरस्स काळोदातादीसु रूपेसू”ति वुत्तं । सुखादीसूति सोमनस्सादीसु । तत्थ हि “अभिण्हं सोमनस्सितो भवेय्य”न्ति पत्थना सिया । एवंसज्जो नामाति विसयवसेन सज्जाविसेसपत्थनमाह । एवंविज्जाणोति पन इध विसयमुखेन विज्जाणविसेसपत्थनं वदति — “एवंनिपुणरूपदस्सनसमत्थं, एवंपञ्चपसादपटिमण्डितनिस्सयञ्च मे विज्जाणं भवेय्या”ति ।

वट्ठं पुरतो अकुरूमानोति लोके चित्तं अपत्थेन्तो । असिलिट्ठं पुब्बेनापरं असम्बद्धं । वदन्ति एतेनाति वादो, दोसोति आह — “तुहं दोसो”ति आदि । इधेव इमस्मियेव समागमे । निब्बेठेहि दोसतो अत्तानं मोचेहि ।

हालिद्विकानिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. दुतियहालिद्विकानिसुत्तवण्णना

४. चूळछक्कपज्हेति मूलपण्णासे चूळतण्हासङ्ख्यसुत्ते (म० नि० १.३९० आदयो) । महासक्कपज्हेपीति

महातण्हासङ्ख्यसुत्तेपि (म० नि० १.३९६ आदयो) । एतन्ति “ये ते समणब्राह्मणा”ति आदिसुत्तपदं । तण्हा सम्मदेव खीयति एत्थाति तण्हासङ्खयो, असङ्खता धातूति आह “तण्हासङ्खये निब्बाने”ति । अन्तं अतिक्कन्तनिट्ठाति अन्तरहितनिट्ठा । तेनाह “सततनिट्ठा”ति । सेसपदेसूति “अच्चन्तयोगक्खेमिनो”ति आदीसु ।

दुतियहालिहिकानिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. समाधिसुत्तवण्णना

५. समाधीति अप्पनासमाधि, उपचारसमाधि वा । कम्मट्ठानन्ति समाधिपादकं विपस्सनाकम्मट्ठानं । “फातिं गमिस्सती”ति पाठो । पत्थेतीति “अहो वत मे ईदिसं रूपं भवेय्या”ति । अभिवदतीति तण्हादिट्ठिवसेन अभिनिवेसं वदति । तेनाह “ताय अभिनन्दनाया”ति आदि । “अहो पियं इट्ठ”न्ति वचीभेदे असतिपि तथा लोभुप्पादे सति अभिवदतियेव नाम । तेनाह “वाचं अभिन्दन्तो”ति । “मम इदं”न्ति अत्तनो परिणामेत्वा अनज्जगोचरं विय कत्वा गणहन्तो अज्झोसाय तिट्ठति नामाति दस्सेन्तो आह “गिलित्वाति परिनिट्ठपेत्वा गणहाती”ति । “अभिनन्दती”ति आदयो पुब्बभागवसेन वुत्ता, “उप्पज्जति नन्दी”ति द्वारप्पत्तवसेन । पठमेहि पदेहि अनुसयो, पच्छिमेन परियुट्ठानन्ति केचि “गहणट्ठेन उपादानं”न्ति कत्वा । नाभिनन्दति नाभिवदतीति एत्थ हेट्ठा वुत्तविपरियायेन अत्थो वेदितब्बो । न “इट्ठं कन्त”न्ति वदतीति “इट्ठ”न्ति न वदति, “कन्त”न्ति न वदति । नाभिवदतियेव तण्हाय अनुपादियत्ता ।

समाधिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. पटिसल्लाणसुत्तवण्णना

६. जत्वा आहाति “सति कायविवेके चित्तविवेको, तस्मिं सति उपधिविवेको च इमेसं लब्धुं वट्ठीती”ति जत्वा आह ।

पटिसल्लाणसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. उपादापरितस्सनासुत्तवण्णना

७. गहणेन उप्पन्नं परितस्सनन्ति खन्धपञ्चके “अहं ममा”ति गहणेन उप्पन्नं तण्हापरितस्सनं दिट्ठिपरितस्सनञ्च । अपरितस्सनन्ति परितस्सनाभावं, परितस्सनपटिपक्खं वा । अहु वत मेतं बलयोब्बनादि । कम्मविज्जाणन्ति विपरिणामारम्भणं तण्हादिट्ठिसहगतं विज्जाणं तदनुवत्ति च । अनुपरिवत्ति नाम तं आरम्भणं कत्वा पवत्ति । तेनाह “विपरिणामारम्भणचित्ततो”ति । अकुसलधम्मसमुप्पादाति तण्हाय अज्जाकुसलधम्मसमुप्पादा । परियादियित्वाति खेपेत्वा, तस्स पवत्तितुं ओकासं अदत्वा । सउत्तासोति तण्हादिट्ठिवसेन सउत्तासो । गणिहत्वाति तण्हादिट्ठिगाहेहि गहेत्वा तेसज्जेव वसेन परितस्सको । रूपभेदानुपरिवत्ति चित्तं न होति । वट्ठीतीति सब्बाकारेण वत्तुं युत्तन्ति अत्थो ।

उपादापरितस्सनासुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. दुतियउपादापरितस्सनासुत्तवण्णना

८. तण्हामानदिट्ठिवसेन देसना कता “एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता”ति देसनाय आगतत्ता । चतूसु

सुत्तेसूति पञ्चमादीसु चतूसु सुत्तेसु। चतुत्थे पन विवट्टमेव कथितं।

दुतियउपादापरितस्सनासुत्तवण्णना निट्ठिता।

९. कालत्तयअनिच्चसुत्तवण्णना

९. यदि अतीतानागतं एतरहि नत्थिभावतो अनिच्चं, पच्चुप्पन्नम्पि तदा नत्थीति को पन वादो तस्स अनिच्चताय, पच्चुप्पन्नम्हि कथाव का उदयब्बयपरिच्छिन्नता तस्स। वुत्तज्जेतं “निब्बत्ता ये च तिट्ठन्ति, आरग्गे सासपूपमा”ति (महानि० १०)।

कालत्तयअनिच्चसुत्तवण्णना निट्ठिता।

१०-११. कालत्तयदुक्खसुत्तादिवण्णना

१०-११. तथारूपेनेवाति यथारूपेनेव पुग्गलज्झासयेन नवमं सुत्तं कथितं, तथारूपेनेवाति। ते किर भिक्खू अतीतानागतं “दुक्ख”न्ति सल्लक्खेत्वा, तथा “अनत्ता”ति सल्लक्खेत्वा पच्चुप्पन्ने किलमिंसु। “अथ नेस”न्तिआदि सब्बं हेट्ठा वुत्तनयेन वत्तब्बं।

कालत्तयदुक्खसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

नकुलपितुवग्गवण्णना निट्ठिता।

२. अनिच्चवग्गो

१-१०. अनिच्चादिसुत्तवण्णना

१२-२१. पुच्छावसिकं आनन्दत्थेरस्स पुच्छावसेन देसितत्ता।

अनिच्चादिसुत्तवण्णना निट्ठिता।

अनिच्चवग्गवण्णना निट्ठिता।

३. भारवग्गो

१. भारसुत्तवण्णना

२२. उपादानानं आरम्भणभूता खन्धा उपादानकखन्धा। परिहारभारियट्ठेनाति परिहारस्स भारियभावेन गरुतरभावेन। वुत्तमेव अत्थं पाकटं कातुं “एतेसज्ही”तिआदिमाह। तत्थ यस्मा एतानि ठानगमनादीनि रूपारूपधम्मानं पङ्गुलजच्चन्धानं विय अज्जमज्जूपस्सयवसेन इज्झन्ति, न पच्चेकं, तस्मा “एतेस”न्ति अविसेसवचनं कतं। पुग्गलन्ति खन्धसन्तानं वदति। खन्धसन्तानो हि अविच्छेदेन पवत्तमानो याव परिनिब्बाना खन्धभारं वहन्तो विय लोके खायति

तब्बिनिमुत्तस्स सत्तस्स अभावतो । तेनाह “पुग्गलो”तिआदि । भारहारोति जातोति भारहारो नाम जातो ।

पुनब्भवकरणं पुनब्भवो, तं फलं अरहति, तत्थ नियुत्ताति वा पोनोभविका । तब्भावसहगतं यथा “सनिदस्सना धम्मा”ति, न संसट्टसहगतं, नापि आरम्मणसहगतं । “तत्र तत्रा”ति यं यं उप्पत्तिट्ठानं, रूपादिआरम्मणं वा पत्वा तत्रतत्राभिनन्दिनी । तेनाह “उपपत्तिट्ठाने वा”तिआदि । पञ्चकामगुणिकोति पञ्चकामगुणारम्मणो । रूपावरूपपत्तिभवे रागो रूपारूपभवरागो । ज्ञाननिकन्ति ज्ञानसङ्घाते कम्मभवे रागो । सस्सतादिट्ठीति भवदिट्ठि, तंसहगतो रागो । अयन्ति रागो भवतण्हा नाम । उच्छेददिट्ठि विभवदिट्ठि नाम, तंसहगतो छन्दरागो विभवतण्हा नाम । एस पुग्गलो खन्धभारं आदियति तण्हावसेन पटिसन्धिग्गहणतो । “असेसमेत्थ तण्हा विरज्जति पलुज्जति निरुज्जति पहीयती”तिआदिना सब्बपदानि निब्बानवसेनेव वेदितब्बानीति आह “सब्बं निब्बानस्सेव वेवचन”न्ति ।

भारसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. परिज्जसुत्तवण्णना

२३. परिजानितब्बेति प्हानपरिज्जाय परिजानितब्बे । तथा परिजाननञ्च तत्थ छन्दरागप्पहानं, तेसं अतिक्कमोति आह “समतिक्कमितब्बेति अत्थो”ति । अच्चन्तपरिज्जन्ति निब्बानं वदति । तेनाह “समतिक्कमन्ति अत्थो”ति ।

परिज्जसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. अभिजानसुत्तवण्णना

२४. जातपरिज्जा कथिता “अभिविसिट्ठाया पज्जाया जानन”न्ति कत्वा । दुतियपदेनाति “परिजान”न्ति पदेन । ततियचतुत्थेहीति “विराजयं पजह”न्ति पदेहि ।

अभिजानसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४-९. छन्दरागसुत्तादिवण्णना

२५-३०. धातुसंयुत्ते वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि, केवलज्झि एत्थ खन्धवसेन देसना आगता, तत्थ धातुवसेनाति अयमेव विसेसो । चत्तारि सच्चानि कथितानि अस्सादादीनवनिस्सरणवसेन देसनाय पवत्तत्ता ।

छन्दरागसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

१०. अघमूलसुत्तवण्णना

३१. अघं वुच्चति पापं, अघनिमित्तताय अघं दुक्खं । इदज्झि दुक्खं नाम विसेसतो पापहेतुकं कम्मफलसज्जितं । तथा वट्टदुक्खं अविज्जातण्णामूलकत्ता । अघस्स निमित्तताय अघं दुक्खं । वट्टानुसारी महाजनो हि दुक्खाभिभूतो तस्स पतिकारं मज्जमानो तं तं करोतीति ।

अधमूलसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

११. पभङ्गसुत्तवण्णना

३२. पभिज्जनसभावन्ति खणे खणे पभङ्गसभावं ।

पभङ्गसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

भारवग्गवण्णना निड्ढिता ।

४. नतुम्हाकंसुत्तवण्णना

१. नतुम्हाकंसुत्तवण्णना

३३. छन्दरागप्पहानेनाति तप्पटिबद्धस्स छन्दरागस्स पजहनेन । दब्बादि पाकतिकतिणं पाकटमेवाति अपाकटं दस्सेतुं तालनाळिकेरादि दस्सितं, तिणकट्टानं वा भेददस्सनत्थं । पियालो फारुसकं ।

नतुम्हाकंसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

३. अज्जतरभिक्षुसुत्तवण्णना

३५. यदि रूपं अनुसेतीति रूपधम्मे आरब्भ यदि रागादयो अनुसयनवसेन पवत्तन्ति । तेन सङ्खं गच्छतीति तेन रागादिना तंसमङ्गीपुग्गलो सङ्खातब्बतं “रत्तो दुट्ठो”तिआदिना वोहरितब्बतं उपगच्छतीति । तेनाह “कामरागादीसू”तिआदि । अभूतेनाति अजातेन अनुसयवसेन अप्पवत्तेन । अनुसयसीसेन हेत्थ अभिभवं वदति । यतो “रत्तो दुट्ठो मूळ्होति सङ्खं न गच्छती”ति वुत्तं । निप्परियायतो हि मग्गवज्झकिलेसा अनुसयो ।

अज्जतरभिक्षुसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

४. दुतियअज्जतरभिक्षुसुत्तवण्णना

३६. तं अनुसयितं रूपन्ति तं रागादिना अनुसयितं रूपं मरन्तेन अनुसयेन अनुमरति । तेन वुत्तं “न ही”तिआदि । येन अनुसयेन मरन्तेन तं अनुमरति । तेन सङ्खं गच्छतीति तथाभूततो तेन “रत्तो”तिआदिवोहारं लभति । येन अनुसयेन कारणभूतेन अनुमीयति, तेन ।

दुतियअज्जतरभिक्षुसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

५-६. आनन्दसुत्तादिवण्णना

३७-३८. ठितिया ठितिकखणेन सहितं ठितं । ठितस्स अज्जथत्तन्ति उप्पादक्खणतो अज्जथाभावो । पज्जायतीति उपलब्धति । पच्चयवसेन धरमानत्ता एव जीवमानस्स जीवितिन्द्रियवसेन जरा पज्जायति उप्पादक्खणतो

अञ्जथत्तप्पत्तिया । वुत्तमेव अत्थं पाकटतरं कातुं “ठिती”तिआदि वुत्तं । जीवि...पे०... नामं । तथा हि अभिधम्मे (ध० स० १९) “आयु ठिती”ति निदिट्ठं । अञ्जथत्तन्ति जराय नामन्ति सम्बन्धो ।

तीणि लक्खणानि होन्ति सङ्खतसभावलक्खणतो । यो कोचि रूपधम्मो वा अरूपधम्मो वा लोकियो वा लोकोत्तरो वा सङ्खारो । सङ्खारो, न लक्खणं उप्पादादिसभावत्ता । लक्खणं, न सङ्खारो उप्पादादिरहितत्ता । न च...पे०... सक्का सङ्खारधम्मत्ता लक्खणस्स । नापि लक्खणं विना सङ्खारो पज्जापेतुं सक्का सङ्खारभावेन । तेनाह “लक्खणेना”तिआदि । इदानीं यथावुत्तमत्थं उपमाय विभावेतुं “यथा”तिआदिमाह । तत्थ लक्खणन्ति काळरत्तसबलादिभावलक्खणं पाकटं होति “अयं असुकस्स गावी”ति ।

एवं सङ्खारोपि पज्जायति सभावतो उपधारेन्तस्स उप्पादलक्खणम्पि उप्पादावत्थाति कत्वा । कालसङ्खातोति उप्पज्जमानकालसङ्खातो । तस्स सङ्खारस्स । खणोपीति उप्पादलक्खणोपि पज्जायति । उप्पादोपीति उप्पादलक्खणोपि । जरालक्खणन्ति उप्पन्नजीरणलक्खणं, तं “ठितस्स अञ्जथत्त”न्ति वुत्तं । “भङ्गलक्खणे सङ्खारोपि तंलक्खणम्पि कालसङ्खातो तस्स खणोपि पज्जायती”ति पाठो । केचि पन “जरापी”ति पदम्पेत्य पक्खिपन्ति । एवञ्च वदन्ति “न हि तस्मिं खणे तरुणो हुत्वा सङ्खारो भिज्जति, अथ खो जिज्यमानो महल्लको विय जिण्णो एव हुत्वा भिज्जती”ति, भङ्गेनेव पन जरा अभिभूय्यति खणस्स अतिइत्तरभावतो न सक्का पज्जापेतुं ठितियाति तेसं अधिप्पायो । तानीति अरूपधम्मानं तीणि लक्खणानि । अत्थिक्खणन्ति अरूपधम्मविज्जमानलक्खणं, उप्पादलक्खणन्ति अधिप्पायो । सब्बधम्मानन्ति सब्बेसं रूपारूपधम्मानं ठितिया न भवितब्बं । तस्सेवाति तस्सा एव ठितिया । तमत्थन्ति जरालक्खणस्स पज्जापेतुं असक्कुणेत्यभावं । अञ्जे पन “सन्ततिवसेन ठानं ठिती”ति वदन्ति, तयिदं अकारणं अट्ठानं । यस्मा सुत्ते “ठितस्स अञ्जथत्तं पज्जायती”ति उप्पादवयेहि निब्बिसेसेन ठितिया जोतितत्ता । यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तमेव । अपिच यथा धम्मस्स उप्पादावत्थाय भिन्ना भङ्गावत्था इच्छिता, अञ्जथा उप्पज्जमानमेव भिज्जतीति आपज्जति, एवं भङ्गावत्थायपि भिन्ना भङ्गाभिमुखावत्था इच्छितब्बा । न हि अभङ्गाभिमुखो भिज्जति । न चेत्थ सक्का उप्पादाभिमुखावत्थं परिकप्पेतुं तदा तस्स अलब्धत्तलाभत्ता । अयं विसेसोति ठितिलक्खणो नाम रूपधम्मानंयेव, न अरूपधम्मानन्ति अयं ईदिसो विसेसो । आचरियमति नाम तस्सेव आचरियस्स मति, सा सब्बदुब्बलाति आह “तस्मा”तिआदि ।

आनन्दसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७-१०. अनुधम्मसुत्तादिवण्णना

३९-४२. अपायदुक्खे सकलसंसारदुक्खे च पतितुं अदत्त्वा धारणट्ठेन धम्मो, मग्गफलनिब्बानानि । तदनुलोमिका चस्स पुब्बभागपटिपदाति आह “धम्मानुधम्मपटिपन्नस्सा”तिआदि । “निब्बिदाबहुलो”ति अट्ठकथायं पदुद्धारो कतो, पाळियं पन “निब्बिदाबहुलं विहरेय्या”ति आगतं । उक्कण्ठनबहुलोति सब्बभवेसु उक्कण्ठनबहुलो । तीहि परिज्जाहीति जाततीरणप्पहानपरिज्जाहि । परिजानातीति तेभूमकधम्मे परिच्छिज्ज जानाति, विपस्सनं उस्सुक्कापेति । परिमुच्चति सब्बसंकिलेसतो “मग्गो पवत्तितो परिमुच्चती”ति वुत्तत्ता । तथाति इमिना इतो परेसु तीसु मग्गो होतीति दस्सेति । इधाति इमस्मिं सुत्ते । अनियमिताति अगगहिता । तेसु नियमिता “अनिच्चानुपस्सी”तिआदिवचनतो । साति अनुपस्सना । तत्थ नियमितवसेनेवाति इदं लक्खणवचनं यथा “यदि मे ब्याधयो भवेय्युं, दातब्बमिदमोसध”न्ति । न हि सक्का एतस्सा एव अनुपस्सनाय वसेन सम्मसनाचारं मत्थकं पापेतुन्ति ।

अनुधम्मसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

नतुम्हाकंवग्गवण्णना निट्ठिता ।

५. अत्तदीपवग्गो

१. अत्तदीपसुत्तवण्णना

४३. द्वीहि भागेहि आपो एत्थ गताति दीपो, दीपो वियाति दीपो ओघेहि अनज्झोत्थरनीयताय । यो परो न होति, सो अत्ता, इध पन धम्मो अधिप्पेतो । अत्ता दीपो एतेसन्ति **अत्तदीपा** । पटिसरणत्थो दीपट्ठोति आह — “**अत्तसरणाति इदं तस्सेव वेवचनं**”न्ति । **लोकियलोकुत्तरो धम्मो अत्ता नाम** एकन्तनाथभावतो । पठमेन पदेन वुत्तो एव अत्थो दुतियपदेन वुच्चतीति वुत्तं “**तेनेवाहा**”तिआदि । यवति एतस्मा फलं पसवतीति **योनि**, कारणं । किं पभुति उप्पत्तिट्ठानं एतेसन्ति किं **पभुतिका** । **पहानदस्सनत्थं आरब्धं** । तेनेवाह “**पुब्बे चेव... पे०... ते पहीयन्ती**”ति । **न परितस्सति** तण्हापरित्तासस्स अभावतो । **विपस्सनङ्गेनाति** विपस्सनासङ्घातेन कारणेन ।

अत्तदीपसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. पटिपदासुत्तवण्णना

४४. सभावतोसन्तो विज्जमानो कायो रूपादिधम्मसमूहोति **सक्कायो**ति आह — “**सक्कायो दुक्खं**”न्ति । दिट्ठि एव समनुपस्सना, दिट्ठिसहिता वा समनुपस्सना **दिट्ठिसमनुपस्सना**, दिट्ठिमज्जनाय सद्धिं इतरमज्जना । **सह विपस्सनाय चतुमग्गजाणं समनुपस्सना** “चतुन्नं अरियसच्चानं सम्मदेव अनुरूपतो पस्सना”ति कत्वा ।

पटिपदासुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. अनिच्चसुत्तवण्णना

४५. विरागो नाम मग्गो, विमुत्तिफलन्ति आह — “**मग्गक्खणे विरज्जति, फलक्खणे विमुच्चती**”ति । **अग्गहेत्वाति** एवं निरुज्झमानेहि आसवेहि “अहं ममा”ति कज्चि धम्मं अनादियित्वा । “चित्तं विरत्तं, विमुत्तं होती”ति वुत्तत्ता फलं गक्कति, “खीणा जाती”तिआदिना पच्चवेक्खणाति आह “**सह फलेन पच्चवेक्खणदस्सनत्थं**”न्ति । **उपरि कत्तब्बकिच्चाभावेन ठितं** । तेनाह “**विमुत्तत्ता ठितं**”न्ति । यं **पत्तब्बं**, तं अग्गफलस्स **पत्तभावेन** अधिगतत्ता सन्तुट्ठं परितुट्ठं ।

अनिच्चसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. दुतियअनिच्चसुत्तवण्णना

४६. **पुब्बन्तं** अतीतखन्धकोट्टासं । **अनुगताति** सस्सतादीनि कप्पेत्वा गहणवसेन अनुगता । **अट्टारस दिट्ठियो**ति चतस्सो सस्सतदिट्ठियो, चतस्सो एकच्चसस्सतदिट्ठियो, चतस्सो अन्तानन्तिकदिट्ठियो, चतस्सो अमराविकखेपदिट्ठियो, द्वे

अधिच्चसमुप्पन्नदिट्ठियोति एवं अट्ठारस दिट्ठियो न होन्ति पच्चयघातेन । अपरन्तन्ति अनागतं खन्धकोट्टासं सस्सतादिभावं कप्पेत्वा गहणवसेन अनुगता । सोळस सञ्जीवादा, अट्ठ असञ्जीवादा, अट्ठ नेवसञ्जीनासञ्जीवादा, सत्त उच्छेदवादा, पच्च परमदिट्ठधम्मनिब्बानवादाति एवं चतुचत्तालीस दिट्ठियो न होन्ति पच्चयघातेन । सस्सतदिट्ठिथामसो चेव सीलब्बतदिट्ठिपरामासो च न होति पच्चयघातेन । तेनाह “एत्तावता पठममग्गो दस्सितो”ति अनवसेसदिट्ठिपहानकित्तनतो । पहीना विक्खम्भिता । इदं पनाति “रूपस्मि”न्तिआदि ।

दुतियअनिच्चसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. समनुपस्सनासुत्तवण्णना

४७. परिपुण्णगाहवसेनाति पच्चक्खन्धे असेसेत्वा एकज्झं “अत्ता”ति गहणवसेन । एतेसं पच्चन्नं उपादानक्खन्धानं अज्जतरं “अत्ता”ति समनुपस्सन्ति । इतीति एवं । यस्स पुग्गलस्स अयं अत्तदिट्ठिसङ्घाता समनुपस्सना अत्थि पटिपक्खेन अविहतत्ता संविज्जति । पच्चन्नं इन्द्रियानन्ति चक्खादीनं इन्द्रियानं ।

आरम्मणन्ति कम्मविज्जाणस्स आरम्मणं । मानवसेन च दिट्ठिवसेन च “अस्मी”ति गाहे सिज्झन्ते तंसहगता तण्हापि तग्गहिताव होतीति वुत्तं “तण्हामानदिट्ठिवसेन अस्मीति एवम्पिस्स होती”ति । गहेत्वाति अहंकारवत्थुवसेन गहेत्वा । अयं अहमस्मीति अयं चक्खादिको, सुखादिको वा अहमस्मि । “रूपी अत्ता अरोगो परं मरणा”ति एवमादिगहणवसेन पवत्तनतो वुत्तं “रूपी भविस्सन्तिआदीनि सब्बानि सस्सतमेव भजन्ती”ति । विपस्सनाभिनिवेसतो पुब्बे यथेवाकारानि पच्चिन्द्रियानि, अथ विपस्सनाभिनिवेसतो परं तेनेवाकारेण ठितेसु चक्खादीसु इन्द्रियेसु अविज्जा पहीयति विपस्सनं वट्ठएत्वा मग्गस्स उप्पादनेन, अथ मग्गपरम्पराय अरहत्तमग्गविज्जा उप्पज्जति । तण्हामानदिट्ठियो कम्मसम्भारभावतो । कम्मस्स...पे०... एको सन्धीति हेतुफलसन्धि । पुन एको सन्धीति फलहेतुसन्धिमाह । तयो पपज्जा अतीतो अब्बा अतीतभवअब्धानं तेसं अधिप्पेतत्ता । अनागतस्स पच्चयो दस्सितो अस्सुतवतो पुत्थुज्जनस्स वसेन । सुतवतो पन अरियसावकस्स वसेन वट्ठस्स वूपसमो दस्सितोति ।

समनुपस्सनासुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. खन्धसुत्तवण्णना

४८. तथेवाति आरम्मणभावेनेव । आरम्मणकरणवसेन उपादानेहि उपादातब्बन्ति उपादानियं । इधापीति उपादानक्खन्धेसुपि । विभागत्थे गय्हमाने अनिट्ठप्पसङ्गोपि सिया, अभिधम्मे च रासट्ठो एव आगतो, “तदेकज्झं अभिसंयुहित्वा”ति वचनतो “रासट्ठेन”इच्चेव वुत्तं ।

खन्धसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७-८. सोणसुत्तादिवण्णना

४९-५०. विसिट्ठोति पधानो । उत्तमोति उक्कट्ठो । अज्जं किं भवेय्याति अज्जं किं कारणं भवेय्य तथा समनुपस्सनाय अज्जेसं अविज्जमानताय वचनपरिट्ठितिपभिन्नतो । वजिरभेददेसनं नाम अत्थतो तेपरिवट्टदेसना ।

सोणसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

९-१०. नन्दिक्खयसुत्तादिवण्णना

५१-५२. नवमदसमेसूति सुत्तद्वयं सहेव उद्धटं, द्वीसुपि अत्थवण्णनाय सरिक्खभावतो । नन्दनट्ठेन नन्दी, रज्जनट्ठेन रागो । सतिपि सद्वत्थतो भेदे “इमेसं अत्थतो निन्नानाकरणताया”ति वत्त्वापि पहायकधम्मभेदेन पन लब्भतेव भेदमत्ताति दस्सेतुं “निब्बिदानुपस्सनाय वा”तिआदि वुत्तं । विरज्जन्तो रागं पजहतीति सम्बन्धो । एत्तावताति “नन्दिक्खया रागक्खयो”ति एत्तावता । विपस्सनं निट्ठपेत्वा विपस्सनाकिच्चस्स परियोसानेन । रागक्खयाति वुट्ठानगामिनिपरियोसानाय विपस्सनाय रागस्स खेपितत्ता । अनन्तरं उप्पन्नेन अरियमग्गेन समुच्छेदवसेन नन्दिक्खयोति । तेनाह “इध मग्गं दस्सेत्वा”ति । अनन्तरं पन उप्पन्नेन अरियफलेन पटिपस्सद्धिवसेन नन्दिरागक्खया सब्बं संकिलेसतो चित्तं विमुच्चतीति । तेनाह “फलं दस्सित”न्ति ।

नन्दिक्खयसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

अत्तदीपवग्गवण्णना निट्ठिता ।

मूलपण्णासको समत्तो ।

६. उपयवग्गो

१. उपयसुत्तवण्णना

५३. उपेतीति उपयो । कथमुपेति? तण्हामानादिवसेनाति आह “तण्हामानदिट्ठिवसेना”ति । कथमिदं लब्भतीति? “अविमुत्तो”ति वचनतो । तण्हादिट्ठिवसेन हि बद्धो, किं उपेतीति आह “पच्चक्खन्धे”ति तब्बिनिमुत्तस्स तथा उपेतस्स अभावतो । को पनुपेतीति? तंसमङ्गीपुग्गलो । तण्हादिट्ठिवसेन उपगमस्स वुत्तत्ता विज्जाणन्ति अकुसलकम्मविज्जाणमेवाति वदन्ति । जवापेत्वाति गहितजवं कत्वा । यथा पटिसन्धिं आकट्ठितुं समत्थं, एवं कत्वा । तेनाह “पटिसन्धी”तिआदि । अग्गहणे कारणं वुत्तमेव “ओकं पहाय अनिकेतसारी”ति गाथाय विस्सज्जने । कम्मनिमित्तादिवसेन पटिसन्धिया पच्चयभूतं आरम्भणं पटिसन्धिजनकस्स कम्मस्स वसेन वोच्छिज्जति । पतिट्ठा न होति सरागकाले विय अनुपट्ठानतो । अप्पतिट्ठितं विज्जाणं वुत्तप्पकारेन । अनभिसङ्खरित्वाति अनुप्पादेत्वा पच्चयघातेन ।

उपयसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. बीजसुत्तवण्णना

५४. बीजजातानीति जात-सद्वो पदपूरणमत्तन्ति आह “बीजानी”ति । वचन्ति सेतवचं । अज्जुक्कन्ति तच्छकं । फणिज्जकं तुलसि । अभिन्नानीति एकदेसेनपि अखण्डितानि । बीजत्थायाति बीजकिच्चाय । न उपकप्पतीति पच्चयो न होतीति दस्सेति । न पापितानीति पूतितं न उपगतानि । तण्डुलसारस्स आदानतो सारादानि । आरम्भणग्गहणवसेन विज्जाणं तिट्ठति एत्थाति विज्जाणट्ठितियो । आरम्भणवसेनाति आरम्भणभाववसेन । सिनेहनट्ठेनाति तण्हायनवसेन सिनिद्धतापादनेन, यतो “नन्दूपसेचन”न्ति वुत्तं । तथा हि विरोपितं तं कम्मविज्जाणं पटिसन्धिअङ्कुरुप्पादनसमत्थं होति ।

सप्पच्चयन्ति अविज्जाअयोनिशोनमनसिकारादिपच्चयेहि सप्पच्चयं । विरुहति विपाकसन्तानुप्पादनसमत्थो हुत्वा ।

बीजसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

३. उदानसुत्तवण्णना

५५. उदानं उदाहरीति अत्तमनवाचं निच्छारेसि । एस वुत्तप्पकारो उदाहारो । भुसो निस्सयो उपनिस्सयो, दानमेव उपनिस्सयो दानूपनिस्सयो । एस नयो सेसेसुपि । तत्थ दानूपनिस्सयो अन्नादिवत्थूसु बलवाति बलवभावेन होति, तस्मा उपनिस्सयबहुलो कामरागप्पहानेनेव कतपरिचयत्ता विपस्समनयुज्जन्तो न चिरस्सेव अनागामिफलं पापुणाति, तथा सुविसुद्धसीलूपनिस्सयो कामदोसजिगुच्छनेन । यदि एवं कस्मा इमे द्वे उपनिस्सया दुब्बलाति वुत्ता? विज्जूपमज्जाणस्सेव पच्चयभावतो । सोपि भावनूपनिस्सयसहायलाभेनेव, न केवलं । भावना पन पटिवेधस्स विसेसहेतुभावतो बलवा उपनिस्सयो । तथा हि सा वजिरूपमज्जाणस्स विसेसपच्चयो । तेनाह “भावनूपनिस्सयो अरहत्तं पापेती”ति ।

सोति मिलकत्थेरो । विहारन्ति वसनट्ठानं । विहारपच्चन्ते हि पण्णसालाय थेरो विहरति । उपट्ठाति एकलक्खणेन । कूटगोणो विय गमनवीथिं । तत्थाति अल्लकट्टरासिम्हि । उदकमणिकानन्ति उदकथेवानं ।

अत्तनियेव उपनेसि उदानकथाय वुत्तधम्मानं परिपुण्णानं अत्तनि संविज्जमानत्ता । तेनाह “उट्ठानवता”तिआदि । अयज्हि मिलकत्थेरो सिक्खाय गारवो सप्पतिस्सो वत्तपटिवत्तं पूरेन्तो विसुद्धसीलो हुत्वा ठितो, तस्मा “दुब्बलूपनिस्सये”ति वुत्तं । तेनाह भगवा उदानेन्तो “नो चस्सं...पे०... सज्जोजनानी”ति ।

सचे अहं न भवेय्यन्ति यदि अहं नाम कोचि न भवेय्यं तादिसस्स अहंसद्ववचनीयस्स कस्सचि अत्थस्स अभावतो । ततो एव मम परिक्रारोपि न भवेय्यतस्स च पभङ्गभावेन अनवट्ठितभावतो । एवं अत्तुद्वेसिकभावेन पदद्वयस्स अत्थं वत्वा इदानि कम्मफलवसेन वत्तुं “सचे वा पना”तिआदि वुत्तं । अतीतपच्चुप्पन्नवसेन सुज्जतं दस्सेत्वा इदानि पच्चुप्पन्नानागतवसेन तं दस्सेन्तो “इदानि पना”तिआदि वुत्तं । एवं अधिमुच्चन्तोति एदिसं अधिमुत्तिं पवत्तेन्तो । विभविस्सतीति विनस्सिस्सति । विभवो हि विनासो । तेनाह “भिज्जिस्सती”ति । विभवदस्सनं विभवोति उत्तरपदलोपेन वुत्तन्ति आह “विभवदस्सनेना”ति । विभवदस्सनं नाम अच्चन्ताय विनासस्स दस्सनं । तन्ति अरियमग्गं । सामज्जजोतना हेसा विसेसनिड्ढा होतीति ततियमग्गवसेन अत्थो वेदितब्बो ।

उपरि मग्गफलन्ति अग्गमग्गफलं । नत्थि एतिस्सा जातिया अन्तरन्ति अनन्तरा, अनन्तरा विपस्सना मग्गस्स । गोत्रभू पन अनुलोमवीथिपरियापन्नत्ता विपस्सनागतिकं वा सिया, निब्बानारम्मणत्ता मग्गगतिकं वाति न तेन मग्गो अन्तरिको नाम होति । तेनाह “विपस्सना मग्गस्स आसन्नानन्तरं नामा”ति । फलं पन निब्बानारम्मणत्ता किलेसानं पजहनवसेन पवत्तनतो लोकुत्तरभावतो च कम्ममग्गगतिकमेव, कुसलविपाकभावेन पन नेसं अत्थो पभेदोति विपस्सनाय फलस्स सिया अनन्तरताति वुत्तं “फलस्स दूरानन्तरं नामा”ति । “आसवानं खयो”ति पन अग्गमग्गे वुच्चमाने विपस्सनानं आसन्नताय वत्तब्बमेव नत्थि । अतसितायेति न तसितब्बे तासं अनापज्जितब्बे । तासोति तासहेतु “तसति एतस्मा”ति कत्वा । सोति अस्सुतवा पुथुज्जनो । तिलक्खणाहतन्ति अनिच्चतादिलक्खणत्तयलक्खितं । मनम्हि नट्ठोति ईसकं नट्ठोम्हि, ततो परम्पि तत्थेव ठत्वा किज्चि अपूरितत्ता एव मुत्तोति अधिप्पायो । “न तासो नाम होती”ति वत्वा तस्स अतासभावं दस्सेतुं “न ही”तिआदि वुत्तं । कल्याणपुथुज्जनो हि भयतुपट्ठानजाणेन “सभया सङ्गारा”ति विपस्सन्तो

न उत्तसति ।

उदानसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

४. उपादानपरिपवत्तसुत्तवण्णना

५६. चतुन्नं परिवट्टनवसेनाति पच्चेककखन्धेसु चतुन्नं अरियसच्चानं परिवट्टनवसेन । रूपं अब्भज्जासिन्ति सकलभूतुपादारूपं कुच्छितभावतो तत्थ च तुच्छविपल्लासताय “दुक्खसच्च”न्ति अभिविसिट्ठेन जाणेन अज्जासिं पटिविज्झिं । आहारवसेन रूपकायस्स हानिवुद्धादीनं पाकटभावतो विसेसपच्चयतो च तस्स “आहारसमुदया”ति वुत्तं । दुक्खसमुदयकथा नाम वट्टकथाति “सच्छन्दरागो”ति विसेसेत्वा वुत्तं । छन्दरागगहणेन च उपादानकम्माविज्जापि गहिता एव । पटिपन्ना होन्तीति अत्थो । वत्तमानकालप्पयोगो हेस यथा “कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती”ति । पतिट्ठहन्तीति पतिट्ठं लभन्ति । केवलिनोति इध विमुत्तिगुणेन पारिपूरीति आह “सकलिनो कतसब्बकिच्चा”ति । येन तेति येन अवसिट्ठेन ते असेक्खे पज्जापेन्ता पज्जापेय्युं, तं नेसं वट्ठं सेक्खानं विय नत्थि पज्जापनाय । वट्ठन्ति कारणं वट्टनट्ठेन फलस्स पवत्तनट्ठेन । असेक्खभूमिवारोति असेक्खभूमिप्पवत्ति ।

उपादानपरिपवत्तसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

५. सत्तट्ठानसुत्तवण्णना

५७. सत्तसु ओकासेसूति रूपपजाननादीसु सत्तसु ओकासेसु । वुसितवासोति वुसितअरियवासो । एत्थाति इमस्मिं उद्देसे । सेसं नाम इध वुत्तावसेसं । वुत्तनयेनाति हेट्ठा वुत्तनयेन वेदितब्बं । उस्सदनन्दियन्ति उस्सन्नगुणवतो तोसनं सम्मोदापनं । गुणकित्तनेन पलोभनीयं सेक्खकल्याणपुथुज्जनानं पसादुप्पादनेन । इदानि वुत्तमेव अत्थं पाकटं कातुं “यथा ही”तिआदि वुत्तं ।

एत्तावताति पज्चन्नं खन्धानं वसेन सत्तसु ठानेसु कोसल्लदीपनेन एत्तकेन देसनाक्कमेन । तन्ति आरम्मणं । धातुआदिमत्तमेवाति धातायतनपटिच्चसमुप्पादमत्तमेव । इमेसु धम्मेसूति इमेसु जातादीसु । कम्मं कत्वाति सम्मसनकम्मं निट्ठपेत्वाति अत्थो । एवमेत्थ पज्चन्नं खन्धानं वसेन सत्तट्ठानकोसल्लपवत्तिया पभेदेन विभजित्वा “तिविधूपपरिक्खी”ति दस्सेति धम्मराजा ।

सत्तट्ठानसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

६. सम्मासम्बुद्धसुत्तवण्णना

५८. अधिकं सविसेसं पयसति पयुज्जति एतेनाति अधिप्पयासो, विसिट्ठपयोगो । तेनाह “अधिकपयोगो”ति । इमज्झि मग्गन्ति अट्ठङ्गिकं अरियमग्गमाह । इधाति इमस्मिं सुत्ते । अवत्तमानट्ठेनाति बुद्धुप्पादतो पुब्बे न वत्तमानभावेन । मग्गं जानातीति समुदागमतो पट्ठाय सपुब्बभागं ससम्भारविसयं सफलं सउद्रयं अरियं मग्गं जानाति अवबुज्झतीति मग्गज्जू । विदितन्ति अज्जेसम्पि जातं पटिलब्धं हत्थतले आमलकं विय पाकटं अकासि, तथा कत्वा देसेसि । अमग्गे परिवज्जनेन मग्गे पटिपत्तीति तस्स मग्गकुसलता विय अमग्गकुसलतापि इच्छितब्बाति आह “मग्गे च अमग्गे च

कोविदो”ति । अहं पठमं गतोति अहं पठममग्गेन समन्नागतो ।

सम्मासम्बुद्धसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

७. अनत्तलक्खणसुत्तवण्णना

५९. पुराणुपट्टाकेति पुब्बे पधानपदहनकाले उपट्टाकभूते । “अवसवत्तनट्ठेन अस्सामिकट्ठेन सुज्जतट्ठेन अत्तपटिक्खेपट्ठेना”ति एवं पुब्बे वुत्तेहि । एत्तकेन ठानेनाति “रूपं, भिक्खवे, अनत्ता”ति आरभित्वा याव “एवं मे विज्जाणं मा अहोसी”ति एत्तकेन सुत्तपदेसेन । अकथितस्सेव कथनं उत्तरं, न कथितस्साति वुत्तं “तानि दस्सेत्वा”ति । समोधानेत्वाति सम्पिण्डित्वा । वित्थारकथाति वित्थारतो अट्ठकथा । अनत्तलक्खणमेवाति तब्बहुलताय तप्पधानताय च वुत्तं । अनिच्चतादीनम्पि हि तत्थ तंदीपनत्थमेव वुत्तत्ता तदेव जेट्ठं पधानं तथा वेनेय्यज्झासयतो ।

अनत्तलक्खणसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. महालिसुत्तवण्णना

६०. एकन्तदुक्खन्तिआदीनि पदानि वुत्तनयानेव, तस्मा तत्थ वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । एत्थ च यथा सरागो हेतु पच्चयो संकिलेसाय, एवं सविपस्सनो मग्गो हेतु पच्चयो च विसुद्धियाति दट्ठब्बं ।

महालिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. आदित्तसुत्तवण्णना

६१. एकादसहीति रागादीहि उपायासपरियोसानेहि एकादसहि सन्तापनट्ठेन अग्गीहि । द्वीसूति अट्ठमनवमेसु । दुक्खलक्खणमेवाति तब्बहुलताय तप्पधानताय च वुत्तं ।

आदित्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०. निरुत्तिपथसुत्तवण्णना

६२. निरुत्तियोव निरुत्तिपथाति पथ-सट्ठेन पदवट्ठनमाह यथा “बीजानियेव बीजजातानी”ति । निरुत्तिवसेनाति निब्बचनवसेन । पथा च अत्थानुरूपभावतो । तीणिपीति निरुत्तिअधिवचनपञ्जत्तिपथपदानि । तथा हि “फुसतीति फस्सो”तिआदिना नीहरित्वा वचनं निरुत्ति, “सिरीवट्ठको धनवट्ठको”तिआदिना वचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पवत्तं अधिवचनं, “तक्को वितक्को”तिआदिना तंतंपकारेन आपनतो पञ्जत्ति । अथ वा तंतंअत्थप्पकासनेन निच्छित्तं, नियतं वा वचनं निरुत्ति । अधि-सट्ठो उपरिभागे, उपरि वचनं अधिवचनं । कस्स उपरि? पकासेतब्बस्स अत्थस्साति पाकटोयमत्थो । अधीनं वचनं अधिवचनं । केन अधीनं? अत्थेन । अत्थस्स पञ्जापनत्थेन पञ्जत्तीति एवं निरुत्तिआदिपदानं सब्बवचनेसु पवत्ति वेदितब्बा । अज्जथा “फुसतीति फस्सो”तिआदिप्पकारेन निद्धारणवचनानंयेव निरुत्तिता, सिरीवट्ठकधनवट्ठकपकारानमेव अभिलापनं अधिवचनता । “तक्को वितक्को”ति एवंपकारानमेव एकमेव अत्थं तेन तेन पकारेन आपेन्तानं वचनानं पञ्जत्तिता च आपज्जेय्य । असंकिण्णाति न संकिण्णा । तेनाह “अविजहिता...

पे०... अछडिता”ति । न संकीयन्तीति न संकिरीयन्ति, न संकीयिस्सन्ति न संकिरीयिस्सन्तीति अत्थो । अप्पटिकुट्टाति न पटिक्खत्ता । यस्मा भङ्गं अतिक्कन्तं उप्पादादि अतिक्कन्तमेव होति, तस्मा वुत्तं “**भङ्गमेवा**”ति । यस्मा देसन्तरं सङ्कन्तोपि अतिक्कन्तन्ति वुच्चति, तस्मा तदाभावं दस्सेतुं “**देसन्तरं असङ्कमित्वा**”ति वुत्तं । यत्थ यत्थ हि सङ्खारा उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थेव भिज्जन्ति निरुज्जन्ति विपरिणमन्ति विनासं आपज्जन्ति । तेनाह “**विपरिणतन्ति... पे०... नट्टु**”न्ति । **अपाकटीभूतं** अजातत्ता एव ।

वसभणगोत्तताय वस्सभज्जा । मूलदिट्ठिगतिकाति मूलभूता दिट्ठिगतिका, इमस्मिं कप्पे सब्बपठमं तादिसदिट्ठिसमुप्पादका । पुनप्पुनं आवज्जेन्तस्साति अहेतुवादपटिसंयुत्तगन्थं उगगहेत्वा परियापुणित्वा तदत्थं वीमंसन्तस्स “नत्थि हेतु, नत्थि पच्चयो सत्तानं संकिलेसाया”ति आदिनयप्पवत्ताय लद्धिया आरम्भणे मिच्छासति सन्तिट्ठति, “नत्थि हेतू”ति आदिवसेन अनुस्सवूपलद्धे अत्थे तदाकारपरिवितक्कनेहि सविग्गहे विय सरूपतो चित्तस्स पच्चुपट्ठिते चिरकालपरिचयेन “एवमेत”न्ति निज्झानक्खमभावूपगमनेन निज्झानक्खन्तिया तथागहिते पुनप्पुनं तथेव आसेवन्तस्स बहुलीकरोन्तस्स मिच्छावितक्केन समादियमाना मिच्छावायामूपत्थम्भिता अतंसभावं “तंसभाव”न्ति गणहन्ती मिच्छासतीति लद्धनामा तंलद्धिसहगता तण्हा सन्तिट्ठति । यथासकं वितक्कादिपच्चयलाभेन तस्मिं आरम्भणे अधिद्वितताय अनेकगतं पहाय चित्तं एकगतं अप्पितं विय होति मिच्छासमाधिना । सोपि हि पच्चयविसेसेहि लद्धभावनाबलो ईदिसे ठाने समाधानपतिरूपकिच्चकरो होतियेव वालविज्झनादीसु वियाति दट्ठब्बं । तथा हि अनेकक्खत्तुं तेनाकारेण पुब्बभागियेसु जवनवारेसु पवत्तेसु सब्बपच्छिमे जवनवारे सत्त जवनानि जवन्ति । तत्थ पठमे सतेकिच्छो होति, तथा दुतियादीसु । सत्तमे पन जवने सम्पत्ते अतेकिच्छो होति । तेनाह “**अस्सादेन्तस्सा**”ति आदि । **इमेसुपीति** द्वीसुपि ठानेसु ।

पच्चुप्पन्नं वाति एत्थ इति-सद्दो आदिअत्थो । तेन “यदेतं अनागतं नाम, नयिदं अनागत”न्ति आदिकं सङ्गणहाति । तेपीति ते वस्सभज्जापि न मज्जिंसु लोकसमज्जाय अनतिक्कमनीयतो । तेनाह “**अतीतं पना**”ति आदि । **खन्धानं** उपरि निरुब्बाह पण्णत्ति ।

निरुत्तिपथसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

उपयवगवण्णना निट्ठिता ।

७. अरहन्तवग्गो

१. उपादियमानसुत्तवण्णना

६३. गणहमानोति “एतं ममा”ति आदिना गणहमानो । पासेनाति रागपासेन । तज्झि मारो मारपासोति मज्जति । तेनाह “अन्तलिक्खचरो पासो, ख्वायं चरति मानसो”ति (सं० नि० १.१५१; महाव० ३३) । **मुत्तो नाम** होति अनुपादियतो सब्बसो खन्धस्स अभावतो ।

उपादियमानसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२-६. मज्जमानसुत्तादिवण्णना

६४-६८. “एतं ममा”तिआदिना । मञ्जना अभिनन्दना च । तण्हाछन्दोति तण्हा एव छन्दो । सा हि तण्हायनट्ठेन तण्हा, छन्दिकतट्ठेन छन्दो । चतुत्थं अनिच्चलक्खणमुखेन वुत्तं, पञ्चमं दुक्खलक्खणमुखेन, छट्ठं अनत्तलक्खणमुखेन । सेसं तीसुपि सदिसमेवाति वुत्तं “एसेव नयो”ति ।

मञ्जमानसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७. अनत्तनियसुत्तवण्णना

६९. अनत्तनियन्ति न अत्तनियं । तेनाह “न अत्तनो सन्तक”न्ति ।

अनत्तनियसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८-१०. रजनीयसण्ठितसुत्तादिवण्णना

७०-७२. रजनीयेनाति रजनीयेन रागुप्पादकेन । तेनाह “रागस्स पच्चयभावेना”ति । राहुलसंयुत्ते राहुलत्थेरस्स पुच्छावसेन आगता । इध राधत्थेरस्स सुराधत्थेरस्स च पुच्छावसेन, पाळि पन सब्बत्थ सदिसा । तेनाह “वुत्तनयेनेव वेदितब्बानी”ति ।

रजनीयसण्ठितसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

अरहन्तवग्गवण्णना निट्ठिता ।

८. खज्जनीयवग्गो

१-३. अस्सादसुत्तादिवण्णना

७३-७५. चतुसच्चमेव कथितं अस्सादादीनञ्चेव समुदयादीनञ्च वसेन देसनाय पवत्तत्ता । यस्मा अस्सादो समुदयसच्चं, आदीनवो दुक्खसच्चं, निस्सरणं मग्गसच्चं निरोधसच्चञ्चाति वुत्तोवायमत्थो; दुतिये समुदयस्सादो समुदयसच्चं, आदीनवो दुक्खसच्चं, अत्थङ्गमो निरोधसच्चं, निस्सरणं मग्गसच्चन्ति वुत्तोवायमत्थो; ततियं अरियसावकस्सेव वसेन वुत्तं ।

अस्सादसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

४. अरहन्तसुत्तवण्णना

७६. यत्तका सत्तावासाति तस्मिं तस्मिं सत्तनिकाये आवसनट्ठेन सत्ता एव सत्तावासा । तेन यत्तका सत्तावासा, तेहि सब्बेहिपि एते अग्गा एते सेट्ठा, ये इमे अरहन्ताति दस्सेति । पुरिमनयेनेवाति पुरिमस्मिं सत्तट्ठानकोसल्लसुत्ते वुत्तनयेन ।

तदत्थपरिदीपनाहीति “पञ्चक्खन्धे परिज्जाय । तण्हा तेसं न विज्जति । अस्मिमानो समुच्छिन्नो”तिआदिना तस्स यथानिद्विड्डस्स सुत्तस्स अत्थदीपनाहि चेव “अनेजं ते अनुप्पत्ता, चित्तं तेसं अनाविल”न्तिआदिना विसेसत्थपरिदीपनाहि

च । ज्ञानमगगफलपरियापन्नं अतिसयितसुखं एतेसमत्थीति सुखिनोति आह “ज्ञान...पे०... सुखिता”ति । तण्हा तेसं न विज्जतीति एत्थ तेसं अपायदुक्खजनिका तण्हा न विज्जतीति वुत्तं । वट्टमूलिकाय तण्हाय अभावा “नन्दी तेसं न विज्जती”ति एत्थ वुच्चतीति । इमस्सपीति पि-सद्देन दुक्खस्साभावेनपीति दुक्खाभावो विय वट्टमूलिकतण्हाभावो सम्पिण्डीयतीति दट्टब्बं । तेन हि ते अनुपादिसेसनिब्बानप्पत्तिया अच्चन्तसुखिता एवाति वुच्चन्तीति । “सेय्योहमस्मी”तिआदिनयप्पवत्तिया नवविधो । जाणेनाति अगमगगज्जाणेन ।

अरहत्तं अनुप्पत्ता । अलित्ताति अमक्खिता । ब्रह्मभूताति ब्रह्मभावं पत्ता, ब्रह्मतो वा अरियमगगजाणतो भूता अरियाय जातिया जाता । सत्त सद्धम्मा गोचरो पवत्तिट्ठानं एतेसन्ति सत्तसद्धम्मगोचरा ।

निरासङ्कचारो नाम गहितो कुतोचिपि तेसं आसङ्काय अभावतो । सम्मादिट्ठिआदीहि दसहि अङ्गेहि सम्माविमुत्ति-सम्माजाणपरियोसानेहि । “आगुं न करोती”तिआदीहि चतूहि कारणेहि । तण्हा तेसं न विज्जतीति इदम्पि तण्हापहानस्स बहूपकारतादस्सनं । तेनाह “दासकारिका तण्हापि तेसं नत्थी”ति ।

न विकम्पन्ति “सेय्योहमस्मी”तिआदिना ।

उद्धं तिरियं अपाचीनन्ति एत्थ “उद्धं वुच्चती”तिआदिना रूपमुखेन अत्तभावं गहेत्वा पवत्तो पठमनयो । कालत्तयवसेन धम्मप्पवत्तिं गहेत्वा पवत्तो दुतियनयो । ठानवसेन सकललोकधातुं गहेत्वा पवत्तो ततियनयो । बुद्धाति चत्तारि सच्चानि बुद्धवन्तो ।

सीहनादसमोधानन्ति सीहनादानं संकलनं । लोके अत्तनो उत्तरितरस्साभावा अनुत्तरा । उत्तरो ताव तिट्ठतु पुरिसो, सदिसोपि ताव नत्थीति असदिसा । सकलम्पि भवं उत्तरित्वा भवपिट्ठे ठत्वा विमुत्तिसुखेन सुखितत्तादिवसेन एकवीसतियाकारेहि सीहनादं नदन्ति ।

अरहन्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५. दुतियअरहन्तसुत्तवण्णना

७७. सुद्धिकमेवाति सुद्धसंखित्तबन्धमेव कत्वा ।

दुतियअरहन्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. सीहसुत्तवण्णना

७८. सीहोति परिस्सयसहनतो पटिपक्खहननतो च “सीहो”ति लद्धनामो मिगाधिपति । चत्तारोति च समानेपि सीहजातिकभावे वण्णविसेसादिसिद्धेन विसेसेन चत्तारो सीहा । ते इदानि नामतो वण्णतो आहारतो दस्सेत्वा इधाधिप्पेतसीहं नानप्पकारतो विभावेतुं “तिणसीहो”तिआदि आरद्धं । तिणभक्खो सीहो तिणसीहो पुरिमपदे उत्तरपदलोपेन यथा “साकपत्थिवो”ति । काळवण्णताय काळसीहो । तथा पण्डुसीहो । तेनाह “काळसीहो काळगाविसदिसो, पण्डुसीहो पण्डुपलासवण्णगाविसदिसो”ति । रत्तकम्बलस्स विय केसरो केसरकलापो एतस्स

अथीति **केसरी** । लाखारसपरिकम्मकतेहि विय पादपरियन्तेहीति योजना ।

कम्मानुभावसिद्धआधिपच्चमहेसकखताहि **सब्बमिगगणस्स राजा सुवण्णगुहतो वाति** आदि “सीहस्स विहारो किरिया एवं होती”ति कत्वा वुत्तं ।

समं पतिट्ठापेत्वाति सब्बभागेहि सममेव भूमियं पतिट्ठापेत्वा । **आकट्ठित्वा**ति पुरतो आकट्ठित्वा । **अभिहरित्वा**ति अभिमुखं हरित्वा । **सङ्घातन्ति** विनासं । वीसतियट्ठिकं ठानं **उसभं** ।

समसीहोति समजातिको समभागो च सीहो । **समानोस्मी**ति देसनामत्तं, समप्पभावतायपि न भायति । **सक्कायदिट्ठिबलवताया**ति “के अज्जे अम्हेहि उत्तरितरा, अथ खो मयमेव महाबला”ति एवं बलातिमाननिमित्ताय अहङ्कारहेतुभूताय सक्कायदिट्ठिया बलभावेन । **सक्कायदिट्ठिपहीनत्ता**ति सक्कायदिट्ठिया पहीनत्ता निरहङ्कारत्ता अत्तसिनेहस्स सुट्ठु समुग्घाटितत्ता **न भायति** ।

तथा तथाति सीहसदिसतादिना तेन तेन पकारेन अत्तानं कथेसीति वत्वा तमत्थं विवरित्वा दस्सेतुं “**सीहोति खो**”ति आदि वुत्तं ।

कताभिनीहारस्स लोकनाथस्स बोधिया नियतभावप्पत्तिया एकन्तभावीबुद्धभावोति कत्वा “तीसु पासादेसु निवासकालो, मगधरज्जो पटिज्जादानकालो, पायासस्स परिभुत्तकालो”ति आदिना अभिसम्बोधितो पुरिमावत्थापि सीहसदिसं कत्वा दस्सिता । भाविनि, भूतोपचारोपि हि लोकवोहारो । विज्जाभावसामज्जतो भूतविज्जा इतरविज्जापि एकज्जं गहेत्वा पटिच्चसमुप्पादसम्मसनतो तं पुरेतरं सिद्धं विपाकं विय कत्वा आह “**तिस्सो विज्जा विसोधेत्वा**”ति । अनुलोमपटिलोमतो पवत्तजाणवसेन “**यमकजाणमन्थनेना**”ति वुत्तं ।

तत्थ विहरन्तस्साति अजपालनिग्रोधमूले विहरन्तस्स । **एकादसमे दिवसे**ति सत्तसत्ताहतो परं एकादसमे दिवसे । **अचलपल्लङ्के**ति इसिपतने धम्मचक्कपवत्तनत्थं निसिन्नपल्लङ्के । तम्पि हि केनचि अप्पटिवत्तियधम्मचक्कपवत्तनत्थं निसज्जाति कत्वा वजिरासनं विय अचलपल्लङ्कं वुच्चति । **इमस्मिञ्च पन पदे**ति “द्वेमे, भिक्खवे, अन्ता”ति आदिनयप्पवत्ते इमस्मिं सद्धम्मकोट्ठासे । **धम्मघोसो...पे०... दससहस्सिलोकधातुं पटिच्छादेसि** “सब्बत्थ ठिता सुणन्तू”ति अधिट्ठानेन । **सोळसहाकारेही**ति “दुक्खपरिज्जा, समुदयप्पहानं, निरोधसच्छिकिरिया, मग्गभावना”ति एवं एकेकस्मिं मग्गे चत्तारि चत्तारि कत्वा सोळसहि आकारेहि ।

वुत्तोयेव, न इध वत्तब्बो, तस्मा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बोति अधिप्पायो । यस्मा च अपरेहिपि अट्ठहि कारणेहि भगवा तथागतोति आरभित्वा **उदानट्टकथा**दीसुपि (उदा० अट्ठ० १८; इतिवु० ३८) तथागतपदस्स अत्थो वुत्तो एव, तस्मा तत्थ वुत्तनयेन अत्थो वेदितब्बो । यदिपि भगवा न बोधिपल्लङ्के निसिन्नमत्तोव अभिसम्बुद्धो जातो, तथापि ताय निसज्जाय निसिन्नोव पनुज्ज सब्बपरिस्सयं अभिसम्बुद्धो जातो । तथा हि तं “अपराजितपल्लङ्क”न्ति वुच्चति । तस्मा “**याव बोधिपल्लङ्का वा**”ति वत्वा तेन अपरितुस्सन्तो “**याव अरहत्तमग्गजाणा वा**”ति आह ।

इति रूपन्ति एत्थ इति-सद्दो निदस्सनत्थो । तेन रूपं सरूपतो परिमाणतो परिच्छेदतो दस्सितन्ति आह “**इदं रूपं**”न्ति आदि । “**इदं रूपं**”न्ति हि इमिना भूतुपादायभेदरूपं सरूपतो दस्सितं । **एत्तकं रूपन्ति** इमिना तं परिमाणतो

दस्सितं । तस्स च परिमाणस्स एकन्तभावदस्सनेन “न इतो भिय्यो रूपं अत्थी”ति वुत्तं । सभावतोति सलक्खणतो । सरसतोति सकिच्चतो । परियन्ततोति परिमाणपरियन्ततो । परिच्छेदतोति यत्तके ठाने तस्स पवत्ति, तस्स परिच्छेदनतो । परिच्छिन्दनतोति परियोसानप्पत्तितो । तं सब्बं दस्सितं होति यथावुत्तेन विभागेन । अयं रूपस्स समुदयो नामाति अयं आहारादि रूपस्स समुदयो नाम । तेनाह “एत्तावता”तिआदि । अत्थङ्गमोति निरोधो । “आहारसमुदया आहारनिरोधो”ति च असाधारणमेव गहेत्वा सेसे आदि-सद्देन सङ्गणहाति ।

पण्णासलक्खणपटिमण्डितन्ति पण्णासउदयब्बयलक्खणविभूसितं समुदयत्थङ्गमगहणतो । खीणासवत्ताति अनवसेसं सावसेसञ्च आसवानं परिकखीणत्ता । अनागामीनम्पि हि भयं चित्तुत्रासो च न होतीति । जाणसंवेगो भयतूपट्टानजाणं । इतरेसं पन देवानन्ति अखीणासवे देवे सन्धाय वदति । भोति धम्मालपनमत्तन्ति वाचसिकं तथालपनमत्तं ।

चक्कन्ति सत्थु आणाचक्कं, तं पन धम्मतो आगतन्ति धम्मचक्कं । तत्थ अरियसावकानं पटिवेधधम्मतो आगतन्ति धम्मचक्कं । इतरेसं देसनाधम्मतो आगतन्ति धम्मचक्कं । दुविधेपि जाणं पधानन्ति जाणसीसेन वुत्तं “पटिवेधजाणम्पि देसनाजाणम्पी”ति । इदानीं तं जाणद्वयं सरूपतो दस्सेतुं “पटिवेधजाणं नामा”तिआदि वुत्तं । यस्मा चस्स जाणस्स सुप्पटिविद्धत्ता भगवा तानि सट्ठि नयसहस्सानि वेनेय्यानं दस्सेतुं समत्थो अहोसि, तस्मा तानि सट्ठि नयसहस्सानि तेन जाणेन सद्धियेव सिद्धानीति कत्वा दस्सेन्तो “सट्ठिया च नयसहस्सेहि पटिविज्झी”ति आह । तिपरिवट्टन्ति इदं दुक्खन्ति च, परिज्जेय्यन्ति च, परिज्जातन्ति च एवं तिपरिवट्टं, तंयेव द्वादसाकारं । तन्ति देसनाजाणं पवत्तेति एस भगवा । अप्पटिपुग्गलोति पतिनिधिभूतपुग्गलरहितो । एकसदिसस्साति निब्बिकारस्स ।

सीहसुत्तवण्णना निड्डिता ।

७. खज्जनीयसुत्तवण्णना

७९. विपस्सनावसेनाति एतरहि रूपवेदनादयो अनुस्सरित्वा “पुब्बेपाहं एवंवेदनो अहोसि”न्ति अतीतानं रूपवेदनादीनं पच्चुप्पन्नेहि विसेसाभावदस्सना विपस्सना, तस्सा विपस्सनाय वसेन । य्वायं “न इदं अभिज्जावसेना”ति पटिक्खेपो कतो, तस्स कारणं दस्सेन्तो “अभिज्जावसेन ही”तिआदिमाह । खन्धपटिबद्धा नाम गोत्तवण्णहारादयो । एवं अनुस्सरन्तोति यथावुत्तविपस्सनावसेन अनुस्सरन्तो । सभावधम्मानं एव अनुस्सरणस्स वुत्तत्ता “सुज्जतापब्ब”न्ति वुत्तं ।

यस्मा ते एव रूपादयो नेव अत्ता, न अत्तनिया असारा अनिस्सरा, तस्मा ततो सुज्जा, तेसं भावो सुज्जता, तस्सा लक्खणं रुप्पनादिकं दस्सेतुं ।

किज्जाति हेतुअत्थजोतके कारणे पच्चत्तवचनन्ति आह “किज्जाति कारणपुच्छा, केन कारणेन रूपं वदेथा”ति । एतन्ति एतं भूतपादायभेदं धम्मजातं । केन कारणेन रूपं नामाति किं कारणं निस्साय रूपन्ति वुच्चतीति अत्थो । कारणुहेसोति कारणस्स उद्दिसनं । रुप्पतीति एत्थ रूपं नाम सीतादिविरोधिपच्चयसन्निपातेन विसदिसुप्पत्ति । तेनाह “सीतेनपी”तिआदि । पब्बतपादेति चक्कवाळपब्बतपादे, सो पन तत्थ अच्चुग्गतो पाकारो विय ठितो । तथा हि तत्थ सत्ता ओलम्बन्ता तिड्डन्ति । हत्थपासागताति हत्थपासं आगता उपागता । तत्थाति तस्मिं हत्थपासागते सत्ते । छिज्जित्वाति मुच्छापत्तिया मुच्चित्वा, अङ्गपच्चङ्गउच्छेदवसेन वा परिच्छिज्जित्वा । अच्चन्तखारे उदकेति

आतपसन्तापाभावेन अतिसीतभावमेव सन्धाय अच्छन्तखारता वुत्ता सिया । न हि तं कप्पसण्ठानउदकं सम्पत्तिकरमहामेघवुट्ठं पथवीसन्धारकं कप्पविनासउदकं विय खारं भवितुं अरहति, तथा सति पथवीपि विलीयेय्याति । **महिंसकरट्ठं** नाम हिमवन्तपदेसे एकं रट्ठं ।

अवीचिमहानिरयेति सउस्सदं अवीचिनिरयं वुत्तं । **गङ्गापिट्ठेति** गङ्गातीरे ।

सरन्ता गच्छन्तीति सरीसपपदस्स अत्थं वदति । **एतन्ति** रूपनं । यथा कठिनता पथविया पच्चत्तलक्खणं, एवं रूपनं रूपक्खन्धस्स पच्चत्तलक्खणं, सभावभूतलक्खणन्ति अत्थो ।

पुरिमसदिसन्ति पुरिमे रूपक्खन्धे वुत्तेन सदिसं । तं “किन्ति कारणपुच्छा”तिआदिना **वुत्तनयेनेव वेदितब्बं** । **सुखं** इट्ठारम्मणं । **सुखादीनं** वेदनानं । **पच्चयतोति** आरम्मणपच्चयतो । **अयमत्थोति** “सुखारम्मणं सुखन्ति वुच्चती”ति अयमत्थो । उत्तरपदलोपेन हेस निद्देसो । **वेदयतीति** अनुभवति । **वेदयितलक्खणाति** अनुभवनलक्खणा ।

नीलपुप्फेति नीलवण्णपुप्फे । **वत्थे वाति** नीलवत्थे । **वा-**सद्देन वण्णधातुआदिं सङ्गण्हाति । **अप्पनं वा** ज्ञानं **वापेन्तो** । **उप्पज्जनसज्जापीति** यं किञ्चि नीलं रूपायतनं आरब्ध उप्पज्जनसज्जापि, या पकिण्णकसज्जाति वुच्चति ।

रूपत्तायाति रूपभावाय । **यागुमेवाति** यागुभाविनमेव वत्थुं । **यागुत्ताय** यागुभावाय । **पचति नाम** पुगगलो । **एवन्ति** यथा यागुआदिवत्थुं पुरिसो यागुआदिअत्थाय पचति निष्पादेति, अयं एवं रूपनादिसभावे धम्मसमूहे यथासकं पच्चयेहि अभिसङ्खरियमाने चेतनापधानो धम्मसमूहो पवत्तनत्थं विसेसपच्चयो हुत्वा ते अभिसङ्खरोति निरोपेति निब्बत्तेति । तेनाह “**पच्चयेही**”तिआदि । **रूपमेवाति** रूपसभावमेव, न अज्जं सभावं । **अभिसङ्खरोतीति** इतरेहि पच्चयधम्मोहि अधिकं सुट्ठु पच्चयतं करोति । “उपगच्छति यापेति आयूहती”ति तस्सेव वेवचनानि । अभिसङ्खरणमेव हि आयूहनादीनि । **निब्बत्तेतीति** तेसं धम्मानं रूपनादिभावेन निब्बत्तिया पच्चयो होतीति अत्थो । **चेतयितलक्खणस्स सङ्खारस्साति** इदं सङ्खारक्खन्धधम्मानं चेतनापधानत्ता वुत्तं । तथा हि भगवा सुत्तन्तभाजनीये सङ्खारक्खन्धं विभजन्तेन चेतनाव विभत्ता ।

वातिङ्गणं ब्रह्मतिफलं । **चतुरस्सवल्लीति** तिवुतालता । **अखारिकन्ति** खाररसरहितं, तं पन पण्णफलादि । यत्थ लोणरसो अधिको, तं **लोणिकन्ति** आह “**लोणयागू**”तिआदि । **अम्बिलादिभेदं** रसं ।

आकारसण्ठानगहणवसेनाति नीलपीतादिआकारगहणवसेन चेव वट्टचतुरस्सादिसण्ठानगहणवसेन च । **विनापि आकारसण्ठानाति** आकारसण्ठानेहि विना, ते ठपेत्वापि । **पच्चत्तभेदगहणवसेनाति** तस्स तस्स आरम्मणस्स पभेदगहणवसेन । **असम्मोहतोति** याथावतो । **विसेसो** विसेसत्थदीपनतो, **अविसेसो** अयं धम्मो अविसेसदीपनतो । तेनाह “**विसेसो वेदितब्बो**”ति । जाननञ्हि अविसिट्ठं, तं समासपदतो उपसग्गा विसेसेन्ति । तथा हि सज्जाननपदं पच्चभिज्जाणनिमित्तं आकारगहणमत्तं बोधेति, विजाननपदं ततो विसिट्ठविसयगहणं । पजाननपदं पन ततोपि विसिट्ठतरं पकारतो अवबोधं बोधेति । तेनाह “**तस्सापी**”तिआदि । **आरम्मणसज्जाननमत्तमेवाति** नीलादिभेदस्स आरम्मणस्स सल्लक्खणमत्तमेव । अवधारणेन लक्खणपटिवेधत्तं निवत्तेति । तेनाह “**अनिच्च**”न्तिआदि । जाणसम्पयुत्तचित्तेहि विपस्सन्तस्स विपस्सनाय पगुणभावे सति जाणविप्पयुत्तेन चित्तेनपि विपस्सना होतियेवाति आह “**अनिच्चादिवसेन लक्खणपटिवेधञ्च पापेती**”ति । **पटिवेधन्ति** च उपलब्धिमेव वदति, न पटिविज्जनं । तेनाह “**उस्सक्कित्वा पना**”तिआदि । **उस्सक्कित्वाति** उस्सक्कापेत्वा मग्गापातुभावम्पि पापेति असम्मोहसभावत्ता । यथा लक्खणपटिवेधकाले

सज्जाननलक्खणवसेन सज्जाणनुरूपवसेनेव पवत्तं, एवं विज्जाणविजाननवसेन वायं अनुरूपवसेनेव पवत्ततीति दट्ठब्बं ।

इदानीं तमत्थं हेरज्जिकादिउपमाय विभावेतुं “**यथा ही**”तिआदिमाह । हिरज्जं वुच्चति कहापणं, हिरज्जजानने नियुत्तो **हेरज्जिको** । लोकवोहारे अजाता असज्जाता बुद्धि एतस्साति **अजातबुद्धि**, बालदारको । वोहारकुसलो गामवासी पुरिसो **गामिकपुरिसो** । उपभोगपरिभोगारहत्ता **उपभोगपरिभोगं** । तम्बकंसमयत्ता **कूटो** । महासारत्ता **छेको** । अड्डसारत्ता **करटो** । निहीनसारत्ता **सण्हो** । एत्थ च यथा हेरज्जिको कहापणं चित्तादिभावतो उद्धं कूटादिभावं रूपदस्सनादिवसेन उप्पत्तिट्ठानतोपि जानन्तो अनेकाकारतो जानाति, एवं पज्जा आरम्मणं नानप्पकारतो जानाति पटिविज्झति, ताय सद्धिं पवत्तमानविज्जाणम्पि यथाविसयं आरम्मणं जानाति ।

एवं स्वायं नेसं जानने विसेसो अज्जेसं अविसयो, बुद्धानं एव विसयोति इदं विसेसं मिलिन्दपज्जेन विभावेतुं “**तेनाहा**”तिआदिमाह, तं सुविज्जेय्यमेव ।

अत्तसुज्जानं सभावधम्मनं धम्ममत्तताय कथितत्ता “**अनत्तलक्खणं कथेत्वा**”ति वुत्तं । हेट्ठिममग्गा च यदि अधिगता, अरहत्तस्स अनधिगतत्ता “**एकदेसमत्तेना**”ति वुत्तं, तं अनिच्चलक्खणं दस्सेतुं इदं पब्बमारद्धं, इतरानि द्वे लक्खणानि तस्स परिहारभावेनाति अधिप्पायो ।

यस्मा पनेत्थ “तं किं मज्जथ, भिक्खवे”तिआदिदेसनाय तीसु लक्खणेषु इदमेव पधानभावेन दस्सितं, इदं अप्पधानभावेनाति न सक्का वत्तुं, तस्मा “**तीणि लक्खणानि समोधानेत्वा दस्सेतुम्पी**”ति वुत्तं । **अपचिनातीति** अपचयगामिधम्मे निवत्तेति एकंसतो अपचयगामिपटिपदाय परिपूरणतो । तेनाह “**नो आचिनाती**”तिआदि । **वट्टं विनासेतीति** विधमति अदस्सनं गमेति । **नेव चिनातीति** न वट्टेति । **तदेवाति** तं वट्टं एव । **विस्सज्जेतीति** छट्टेति । **विकिरतीति** विद्धंसेति । **विधूपेतीति** वट्टत्तयसङ्घातं अग्गिक्खन्धं विगतधूमं विगतसन्तापं करोतीति अत्थोति आह “**निब्बापेती**”ति ।

एवं पस्सन्तिआदि अनागामिफले ठितस्स अरियसावकस्स अग्गमग्गफलाधिगमाय देसनाति अधिप्पायेनाह “**वट्टं विनासेत्वा ठितं महाखीणासवं दस्सेस्सामी**”ति । खीणासवस्स अनागतभावदस्सनंयेव, सब्बा चायं हेट्ठिमा देसना सुद्धविपस्सनाकथा, सहपठममग्गा वा सहविज्जूपमधम्मा वा विपस्सनाकथाति दस्सेन्तो “**एत्तकेन ठानेना**”तिआदिमाह ।

नमस्सन्तियेव महता गारवबहुमानेन । तेनाह “**नमो ते पुरिसाजज्जा**”तिआदि । तत्थ निदस्सनं दस्सेन्तो “**आयस्मन्तं नीतत्थेरं विया**”ति वत्त्वा तमत्थं विभावेतुं “**थेरो**”तिआदिमाह । तत्थ **खुरग्गेयेवाति** केसोरोपनत्थं खुरधाराय अग्गे सीसे ठपिते तचपञ्चककम्मट्ठानमुखेन भावनं अनुयुज्जन्तो **अरहत्तं पत्वा** । **ब्रह्मविमानाति** ब्रह्मानं निवासभूता विमाना ।

खज्जनीयसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. पिण्डोत्थसुत्तवण्णना

८०. अपकरीयति एतेनाति **अपकरणं**, पदं । अपकरणं पकरणं कारणन्ति अत्थतो एकं । तेनाह “**किस्मिज्जिदेव**

कारणे”ति । **नीहरित्वा**ति अत्तनो समीपचारभावतो अपनेत्वा । तथाकरणञ्च एवमेते एत्तकम्पि अप्पटिरूपं अकत्वा आयतिं सम्मा पटिपज्जिस्सन्तीति । **लब्धबला**ति लब्धजाणबला ।

एकद्वीहिकायाति एकेकस्स चेव द्विन्नं द्विन्नञ्च ईहिका गति उपसङ्कमना एकद्वीहिका । तेनाह “**एकेको चेव द्वे द्वे च हुत्वा**”ति । पुथुज्जनानं समुदितानं नाम किरिया तादिसीपि सियाति वुत्तं “**केळिम्पि करेय्यु**”न्ति । परिकप्पनवसेन सम्मासम्बुद्धं उद्दिस्स पेसला भिक्खूपि एवं करोन्तीति ।

युगन्धरपब्बतादीनं अन्तरे सीदन्तरं समुद्धं नाम । तत्थ किर वातो न वायति, पतितं यं किञ्चिपि सीदन्तरनदियं विलीयन्ता सीदन्तेव, तस्मा तं परिवारेत्वा ठिता युगन्धरादयोपि सीदपब्बता नाम । तं सन्धाय वुत्तं “**सीदन्तरे सन्निसिन्नं महासमुद्धं विया**”ति । **आहारहेतू**ति आमिसहेतु सप्पितेलादिनिमित्तं, तेसं पणामना ।

पच्छिमन्ति निहीनं । तेनाह “**लामक**”न्ति, लामकन्तो इधाधिप्पेतो —

“मिगानं कोट्टुको अन्तो, पक्खीनं पन वायसो ।

एरण्डो अन्तो रुक्खानं, तयो अन्ता समागता”ति ॥ —

आदीसु (जा० १.३.१३५) विय । **उलती**ति अभिचरति । अभिसपन्ति एतेनाति **अभिसापो** । अभिसापवत्थु **पिण्डोत्थं** । अत्थो फलं वसो एतस्साति अत्थवसं, कारणं, तम्पि तेसु अत्थि, तत्थ नियुत्ताति **अत्थवसिका** ।

अन्तो हृदयस्स अब्भन्तरे **अनुपविट्ठा** सोकवत्थूहि ।

अभिज्झायिताति अभिज्झायनसीलो । अभिण्हप्पवत्तिया चेव बहुलभावेन च **बहुलरागो** । पूतिभावेनाति कुथितभावेन । ब्यापादो हि उप्पज्जमानो चित्तं अपगन्धं करोति, न सुचिमनुज्जभावं । **भत्तनिक्खित्तकाको विया**ति इदं भत्तट्टानस्स असरणेन काकस्स नट्टसतिता पञ्जायतीति कत्वा वुत्तं, न भत्तनिक्खित्तताय । **असण्ठितो**ति असण्ठितचित्तो । **कटुत्थन्ति** कट्टेन कत्तब्बकिच्चं ।

पापवितक्केहि कतो, तस्मा ते अनवसेसतो पहातब्बाति **दस्सनत्थं** । द्विन्नं वुत्तत्ता एको पुब्बभागो, इतरो मिस्सकोति वत्तुं युत्तन्ति अधिप्पायेन “**एत्थ चा**”तिआदि वुत्तं । एवं तं भावेन्तस्स निरुज्झन्ति एवाति एकेकमिस्सकतावसेन गहेतब्बन्ति पोराणा । उपरि तिपरिवट्टदेसनाय अनिमित्तसमाधियेव दीपितो । तेनाह “**यावज्जिद**”न्ति । **निहोसो**ति वीतरागादिना निहोसो ।

पिण्डोत्थसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. पालिलेय्यसुत्तवण्णना

८१. **परियादिण्णरूपचित्ता**ति रागादीहि परियादियित्वा खेपेत्वा गहितचित्ता ।

भगवतो चारो विदितो परिचयवसेन । **सत्था परिभोगं करोति** अनुगणहन्तो “एवं हिस्स दुग्गतिमोक्खो भविस्सती”ति । **अज्जन्ना**ति विना ।

नागेनाति बुद्धनागेन अङ्कुसरहितेन । ततो एव उजुभूतेन चित्तेन । ईसादन्तस्स नङ्गलसदिसदन्तस्स हत्थिनो एवं चित्तं समेति । तत्थ कारणमाह “यदेको रमती वने”ति । एतेन कायविवेकेन रतिसामञ्जं वदति ।

अत्तनो धम्मतायाति पकतिया सयमेव ।

आसवानं खयोति इध अरहत्तं अधिप्पेतं, तं पन अग्गमग्गानन्तरमेवाति आह “मग्गानन्तरं अरहत्तफल”न्ति । विचयो देसनापञ्जा अधिप्पेता, सा च अनेकधा पवत्ता एवाति वुत्तं “विचयसो”ति, अनेककखत्तुं पवत्तमानापि विचयो एवाति कत्वा “विचयेना”ति अत्थो वुत्तो । सासनधम्मोति सीलकखन्धादिपरिदीपनो परियत्तिधम्मो । परिवितक्को उदपादि “चत्तारो सतिपट्ठाना”तिआदिना, एवं कोट्टासतो परिच्छिज्ज देसिते मया धम्मे कतमस्स जाननस्स अन्तरा आसवानं खयो होतीति एकच्चस्स कङ्खा होतियेवाति अधिप्पायो । दिट्ठि एव समनुपस्सना दिट्ठिसमनुपस्सना । दिट्ठिसङ्खारोति दिट्ठिपच्चयो सङ्खारो । ततो एव तण्हापच्चयो होतीति वुत्तं “ततो जो सो सङ्खारो”ति । ततो तण्हातो सो सङ्खारो जातोति चतूसु एस दिट्ठिसङ्खारो दिट्ठूपनिस्सयो सङ्खारो जायति । अविज्जासम्फस्सोति अविज्जासम्पयुत्तसम्फस्सो । एवमेत्थ भगवा सळायतननामरूपविज्जाणानि सङ्खारपक्खिकानेव कत्वा दस्सेति ।

एत्तके ठानेति “इध भिक्खवे अस्सुतवा पुथुज्जनो”तिआदिं कत्वा याव “न मे भविस्सती”ति एत्तके ठाने । गहितगहितदिट्ठिन्ति सक्कायदिट्ठिया “सो अत्ता, सो लोको”तिआदिना पवत्तं सस्सतदिट्ठिं, नो चस्सं, नो च मे सिया”तिआदिना पवत्तं उच्छेददिट्ठिन्ति तथा तथा गहितदिट्ठिं । “इति खो, भिक्खवे, सोपि सङ्खारो अनिच्चो”तिआदिदेसनाय विस्सज्जापेन्तो आगतो । तत्थ तत्थेवास्स उप्पन्नदिट्ठिविवेचनतो इमिस्सा देसनाय पुग्गलज्जासयेन पवत्तितता वेदितब्बा, तेवीसतिया ठानेसु अरहत्तपापनेन देसनाविलासो । ततो जो सो सङ्खारोति ततो विचिकिच्छाय पच्चयभूततण्हातो जातो विचिकिच्छाय सम्पयुत्तो सङ्खारो । यदि सहजातादिपच्चयवसेन ततो तण्हातो जातोति ततो जो सङ्खारोति वुच्चेय्य, इदमयुत्तन्ति दस्सेन्तो “तण्हासम्पयुत्त...पे०... जायती”ति चोदेति । इतरो उपनिस्सयकोटि इधाधिप्पेताति दस्सेन्तो “अप्पहीनत्ता”ति वत्वा “यस्स ही”तिआदिना तमत्थं विवरति । न हि तण्हाय विचिकिच्छा सम्भवति । यदि असति सहजातकोटिया उपनिस्सयकोटिया तण्हापच्चया विचिकिच्छाय सम्भवो एव । दिट्ठियापीति द्वासट्ठिदिट्ठियापि । तेनाह “चतूसु ही”तिआदि । वीसति सक्कायदिट्ठियो सस्सतदिट्ठिं उच्छेददिट्ठिं विचिकिच्छञ्च पक्खिपित्वा पच्चेकं अनिच्चतामुखेन विपस्सनं दस्सेत्वा अरहत्तं पापेत्वा देसना निट्ठापिताति आह “तेवीसतिया ठानेसू”तिआदि ।

पालिलेय्यसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१०. पुण्णमसुत्तवण्णना

८२. दिस्सति अपदिस्सतीति देसो, कारणं, तज्ज खो आपकं दट्ठब्बं । यज्झि सो जानितुकामो रुप्पनादिसभावं, पठमं पन सरूपं पुच्छित्वा पुन तस्स विसेसो पुच्छितब्बोति पठमं “इमे नु खो”तिआदिना पुच्छं करोति, इधापि च सो विसेसो एव तस्स भिक्खुनो अन्तन्ति दस्सेति । अजानन्तो विय पुच्छति तेसं हेतुन्ति अधिप्पायो ।

तण्हाछन्दमूलका पभवत्ता । पञ्चुपादानकखन्धाति एत्थ विसेसतो तण्हुपादानस्स गहणं इतरस्स तग्गहणेनेव गहितं तदविनाभावतोति छन्दरागो एव उद्धटो । इदन्ति तप्पज्जपटिक्खपनं । यदिपि खन्धा उपादानेहि असहजातापि होन्ति

उपादानस्स अनारम्भणभूतापि, उपादानं पन तेहि सहजातमेव, तदारम्भणञ्च होतियेवाति दस्सेति । न हि असहजातं अनारम्भणञ्च उपादानं अत्थीति । इदानि तमत्थं विवरित्वा दस्सेतुं “तण्हासम्पयुत्तस्मि”न्तिआदि वुत्तं, तं सुविज्जेय्यमेव । आरम्भणतोति आरम्भणकरणतो । “एवंरूपो सिय”न्ति एवंपवत्तस्स छन्दरागस्स “एवंवेदनो सिय”न्ति एवंपवत्तिया अभावतो तत्थ तत्थेव नतसङ्घारा भिज्जन्ति, तस्मा रूपवेदनारम्भणानं छन्दरागादीनं अभावतो अत्थेव छन्दरागवेमत्तता । छन्दरागस्स पहानादिवसेन छन्दरागपटिसंयुत्तस्स अपुच्छितत्ता, “अनुसन्धि न घटियती”ति वुत्तं । किञ्चापि न घटियतीति अज्जस्सेव पुच्छितत्ता, तथापि सानुसन्धिकाव पुच्छा, ततो एव सानुसन्धिकं विस्सज्जनं । तत्थ कारणमाह “तेसं तेस”न्तिआदिना । तेन अज्झासयानुसन्धिवसेन सानुसन्धिकानेव पुच्छाविस्सज्जनानीति दस्सेति ।

पुण्णमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

खज्जनीयवग्गवण्णना निट्ठिता ।

९. थेरवग्गो

१. आनन्दसुत्तवण्णना

८३. पटिच्चाति निस्सयं कत्वा । “एसोहमस्मी”ति दिट्ठिगाहो, “सेय्योहमस्मी”ति मानगाहो च तण्हावसेनेव होन्तीति तण्हापि तथापवत्तिया पच्चयभूता तथापवत्ति एवाति वुत्तं “अस्मीति एवं पवत्तं तण्हामानदिट्ठिपञ्चत्तयं होती”ति । दहरसद्दो बालदारकेपि पवत्ततीति ततो विसेसनत्थं “युवा”ति वुत्तं । युवापि एको अमण्डनसीलोति ततो विसेसनत्थं “मण्डनकजातिको”ति वुत्तं । तेन मुखनिमित्तपच्चवेक्खणस्स सञ्भावं दस्सेति । तन्ति आदासमण्डलं ओलोकयतो । परम्मुखं हुत्वा पज्जायेय्याति यदि पुरत्थिमदिसाभिमुखं हुत्वा ठितं, मुखनिमित्तम्पि पुरत्थिमदिसाभिमुखमेव हुत्वा पज्जायेय्याति अत्थो । यदिपि परस्स सदिसस्स मुखं भवेय्य, तथापि काचि असदिसता भवेय्याति वुत्तं “वण्णादीहि असदिसं हुत्वा पज्जायेय्या”ति । निभासरूपन्ति पटिभासरूपं । निभासरूपं ताव कंसादिमये पभस्सरे मण्डले पज्जायतु, उदके पन कथन्ति “केन कारणेना”ति पुच्छति । इतरो “महाभूतानं विसुद्धताया”ति वदन्तो तत्थापि यथालङ्घपभस्सरभावेनेवाति दस्सेति । एत्थ च मण्डनजातिको पुरिसो विय पुथुज्जनो, आदासतलादयो विय पञ्चक्खन्धा, मुखनिमित्तं विय “अस्मी”ति गहणं, मुखनिमित्तं उपादाय दिस्समानरूपादि विय “अस्मी”ति सति “अहमस्मी”ति “परोस्मी”तिआदयो गाहविसेसा । अभिसमेतोति अभिसमितो, अयमेव वा पाठो ।

आनन्दसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. तिस्ससुत्तवण्णना

८४. मधुरकं वुच्चति काये विभारन्ति आह — “मधुरकजातो वियाति सज्जातगरुभावो विया”ति । गरुभावे सति लहुता अनोकासाव, तथा मुदुता कम्मज्जता चाति वुत्तं “अकम्मज्जो”ति । “काये”ति आनेत्वा वत्तब्बं । न पक्खायन्तीति पकासा हुत्वा न खायन्ति । तेनाह “न पाकटा होन्ती”ति । उपट्ठहन्तीति उपतिट्ठन्ति । न दिस्सतीति गहणं न गच्छति । महाविचिकिच्छाति अट्ठवत्थुका सोळसवत्थुका च विमति । न हि उप्पज्जति परिपक्ककुसलमूलत्ता ।

कामानमेतं अधिवचनन्ति पदं उद्धरित्वा येन अधिप्पायेन भगवता निन्नं पल्ललं कामानं निदस्सनभावेन आभतं, तं

अधिष्पायं विभावेतुं “यथा ही”ति आदि वृत्तं ।

तिस्ससुत्तवण्णना निड्ढिता ।

३. यमकसुत्तवण्णना

८५. दिट्ठि एव दिट्ठिगतं “गूथगतं मुत्तगतं”न्ति (म० नि० २.११९; अ० नि० ९.११) यथा । दिट्ठिगतं नाम जातं खन्धविनिमुत्तस्स सत्तस्स गहितत्ता ।

कुपितेति दिट्ठिसङ्घातरोगेन कुपिते । पग्गय्हाति तेसं भिक्खूनं सन्तिके विय थेरस्स सारिपुत्तस्स सम्मुखा अत्तनो लब्धिं पग्गय्ह “एवं ख्वाह”न्ति एवं निच्छयेन वत्तुं असक्कोन्तो ।

अनुयोगवत्तं नाम येन युत्तो, तस्स अत्तनो गाहं निज्झानक्खन्तियाव याथावतो पवेदनं । थेरस्स अनुयोगे भुम्मन्ति “तं किं मज्जसि, आवुसो यमका”ति आदिना थेरेन कथितपुच्छाय भुम्मनिद्देशो । सचे तं आवुसोति इदन्ति “सचे तं, आवुसो”ति एवमादिकं इदं वचनं । एतन्ति यमकत्थेरं । अज्जन्ति अरहत्तं । वत्तब्बाकारेण वदन्तो अत्थतो अरहत्तं व्याकरोन्तो नाम होतीति अधिष्पायेन वदति ।

एतस्स पठममग्गस्साति एतस्स इदानियेव तिपरिवट्टदेसनावसाने तथा अधिगतस्स पठममग्गस्स । चतूहि योगेहीति अत्ततो पियतो उदासिनतो वेरितोति चतूहिपि उप्पज्जनअनत्थयोगेहि ।

उपेतीति तण्हपयदिट्ठपयेहि उपादियति तण्हादिट्ठिवत्थुं पप्पोति । उपादियतीति दळ्ळग्गाहं गण्हाति । अधितिट्ठतीति अभिनिविस्स तिट्ठति । किन्ति? “अत्ता मे”ति । पच्चत्थिका मे एतेति एते रूपवेदनादयो पञ्चुपादानक्खन्धा मय्हं पच्चत्थिका अनत्थावहत्ताति विपस्सनाजाणेन जत्वा । विपस्सनाय योजेत्वाति विपस्सनाय खन्धे योजेत्वा ।

यमकसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

४. अनुराधसुत्तवण्णना

८६. तस्सेव विहारस्साति महावने यस्मिं विहारे भगवा विहरति, तस्सेव विहारस्स । इमेति अज्जतित्थिया । यस्मा अयं थेरो ठपनीयं पज्हं ठपनीयभावेन न ठपेसि, तस्मा । अज्जतित्थिया...पे०... एतदवोचुं । तेनाह “एकदेसेन सासनसमयं जानन्ता”ति ।

गहितमेव होति ततो पगेव सिद्धत्ता । तेनाह “तस्स मूलत्ता”ति । एवन्ति “दुक्खज्जेव पज्जपेमि, दुक्खस्स च निरोध”न्ति एवं । वट्ठविट्ठमेवाति पज्जन्नं पन खन्धानं समनुपस्सनाय वसेन वट्ठं, “एवं पस्स”न्ति आदिना विवट्ठं कथितमेव ।

अनुराधसुत्तवण्णना निड्ढिता ।

५. वक्कलिसुत्तवण्णना

८७. नगरमज्झे महाआबाधो उप्पज्जीति नगरमज्झेन आगच्छन्तो कम्मसमुद्धानो महन्तो आबाधो उप्पज्जति । समन्ततो अधोसीति सब्बभागेन परिप्फन्दि । इरियापथं यापेतुन्ति सयननिसज्जादिभेदं इरियापथं पवत्तेतुं । निवत्तन्तीति ओसक्कन्ति, परिहायन्तीति अत्थो । अधिगच्छन्तीति वड्डन्ति । सत्थु गुणसरीरं नाम नवविधलोकुत्तरधम्माधिगममूलन्ति कत्वा वुत्तं “नवविधो हि...पे०... कायो नामा”ति, यथा सत्तानं कायो पटिसन्धिमूलको ।

काळसिलायं कतविहारो काळसिलाविहारो । मग्गविमोक्खत्थायाति अग्गमग्गविमोक्खाधिगमाय । देवताति सुद्धावासदेवता । अलामकं नाम पुत्थुज्जनकालकिरियाय अभावतो । तेनाह “थेरो किरा”तिआदि । एकं द्वे जाणानीति एकं द्वे पच्चवेक्खणजाणानि सभावतो अवस्सं उप्पज्जन्ति, अयं धम्मता । मग्गफलनिब्बानपच्चवेक्खणानि तंतंमग्गवुद्धाने उप्पज्जन्ति एव । एकं द्वेति वचनं उप्पन्नभावदस्सनत्थं वुत्तं ।

धूमायनभावो धूमाकारता, तथा तिमिरायनभावो ।

वक्कलिसुत्तवण्णना निड्डिता ।

६. अस्सजिसुत्तवण्णना

८८. पस्सम्भित्वाति निरोधेत्वा । नो च स्वाहन्ति नो च सु अहं । परिहायि कुप्पधम्मत्ता । एतन्ति समाधिमत्तसारं, सीलमत्ते पन वत्तब्बमेव नत्थि । कथं होतीति कथं अभिनन्दना होति । दुक्खं पत्त्वाति दुक्खुप्पत्तिहेतु सुखं पत्थेति “एवं मे दुक्खपरिळाहो न भविस्सती”ति । यदग्गेनाति येन भागेन । “दुक्खं पत्थेतियेवा”ति वत्त्वा तत्थ कारणमाह “सुखविपरिणामेन ही”तिआदि । सुखविपरिवत्ते सुखविपरिणामदुक्खं, तस्मा सुखं अभिनन्दन्तो अत्थतो दुक्खं अभिनन्दति नाम ।

अस्सजिसुत्तवण्णना निड्डिता ।

७. खेमकसुत्तवण्णना

८९. अत्तनियन्ति दिट्ठिगतिकपरिकप्पितस्स अत्तनो सन्तकं । तेनाह “अत्तनो परिक्रारजात”न्ति । तण्हामानो अधिगतो अरहत्तस्स अनधिगतत्ता, नो दिट्ठिमानो अधिगतो, तथा कामरागव्यापादापि । अनागामी किर खेमकत्थेरो, “सकदागामी”ति केचि वदन्ति । सन्धावनिकायाति सञ्चरणेन । तेनाह “पुनप्पुनं गमनागमनेना”ति । चतुक्खत्तुं गमनागमनेनाति चतुक्खत्तुं गमनेन च आगमनेन च । तेनाह — “तं दिवसं द्वियोजनं अद्धानं आहिण्डी”ति । जत्त्वाति अज्झासयं जत्वा । थेरोति खेमकत्थेरो ।

रूपमेव अस्मीति वदतीति रूपक्खन्धमेव “अस्मी”ति गाहस्स वत्थुं कत्वा वदति । अधिगतो तण्हामानो ।

अणुसहगतोति अणुभावं गतो । तेनाह “सुखुमो”ति । तयो खारा विय तिस्सो अनुपस्सना चित्तसंकिलेसस्स विसोधनतो । सीलगन्धादीहि गुणगन्धेहि ।

कथेतुन्ति उद्देसवसेन कथेतुं । पकासेतुन्ति निद्देसवसेन तमत्थं पकासेतुं । जानापेतुन्ति कारणवसेन जानापेतुं ।

पतिट्टापेतुन्ति कथापेतुं। विवटं कातुन्ति उदाहरणं वण्णत्वा पाकटं कातुं। सुविभत्तं कातुन्ति अन्वयतो ब्यतिरेकतो सुट्ठु, विभत्तं कातुं। उत्तानकं कातुन्ति उपनयनिगमेहि तमत्थं विभूतं कातुं। अज्जेन नीहारेनाति विपस्सनाविमुत्तेन चित्ताभिनीहारेन।

खेमकसुत्तवण्णना निट्ठिता।

८. छन्नसुत्तवण्णना

९०. मक्खीति गुणमक्खनलक्खणेन मक्खेन समन्नागतो। पळासीति युगगाहलक्खणेन पळासेन समन्नागतो। एतं अवोचाति “ओवदन्तु मं...पे०... पस्सेय्य”न्ति एतं अवोच।

थेरन्ति छन्नत्थेरं। अत्तनो दुग्गहणेन कज्जि उपारम्भम्पि करेय्य। तेन वुत्तं “एवं किर नेसं अहोसी”तिआदि। निदोसमेवस्स कत्वाति आदितो अनुरूपत्तमेव कत्वा सद्धम्मं कथेस्सामाति।

परितस्सना उपादानन्ति भयपरितस्सना दिट्ठुपादानं। अनत्तनि सति अनत्तकतानि कम्मानि कमत्तानं फुसिस्सन्तीति भयपरितस्सना चेव दिट्ठुपादानञ्च उप्पज्जति। पटिनिवत्ततीति यथारद्धविपस्सनातो पटिनिवत्तति, नासक्खीति अत्थो। कस्मा पनेतस्स विपस्सनमनुयुज्जन्तस्स एवं अहोसीति तत्थ कारणं वदति “अयं किरा”तिआदिना। एवन्ति “को नु खो मे अत्ता”ति एवं न होति। तावतिका विस्सत्थीति “मय्हं धम्मं देसेतू”ति वुत्तविस्सासो अत्थीति अत्थो। इदं कच्चानसत्थं अद्वसाति योजना। “द्वयनिस्सितो, कच्चान, लोको”तिआदि दिट्ठिविनिवेठना। “एते ते, कच्चान, उभो अन्ते अनुपगम्मा”तिआदि बुद्धबलदीपना।

छन्नसुत्तवण्णना निट्ठिता।

९-१०. राहुलसुत्तादिवण्णना

९१-९२. एतानि सुत्तानि। इधागतानीति इमस्मिं वग्गे आनीतानि सङ्गीतिकारेहीति।

राहुलसुत्तादिवण्णना निट्ठिता।

थेरवग्गवण्णना निट्ठिता।

१०. पुप्फवग्गो

१. नदीसुत्तवण्णना

९३. पब्बतेय्याति पब्बततो आगता। ततो एव ओहारिनी। तेनस्सा चण्डसोततं दस्सेति। दूरं गच्छतीति दूरङ्गमा। तेनस्सा महोघतं दस्सेति।

सोतेति वट्टसोते। चतूहि गाहेहीति “रूपं अत्ततो समनुपस्सती”तिआदिनयप्पवत्तेहि चतूहि गाहेहि। पलुज्जनत्ताति

छिन्नता । सोकादिव्यसनप्यतीति सोकादिअनत्थुप्पत्ति ।

नदीसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२. पुप्फसुत्तवण्णना

१४. विवदतीति विवादं करोति । वदन्तीति अयथासभावेन वदन्ती । विवदति धम्मताय विरुद्धं कत्वा वदति । लोकधम्मोति लुज्जनसभावधम्मो । को पन सोति आह “खन्धपञ्चक”न्ति । तेनाह “तं ही”तिआदि । कथं करोमीति केन प्रकारेणाहं बालं अजानन्तं करोमि । तेनाह “महं ही”तिआदि । तथा चाह “अक्खातो वो मया मग्गो”तिआदि (ध० प० २७५) । “तयो लोका कथिता”ति वत्वा तं विवरितुं “नाहं, भिक्खवे”तिआदिमाह ।

पुप्फसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

३. फेणपिण्डूपमसुत्तवण्णना

१५. केनचि कारणेन युज्झित्वा गहेतुं न सक्काति अयुज्झा नाम । निवत्तनट्टानेति उदकप्पवाहस्स निवत्तितट्टाने ।

अनुसोतागमनेति अनुसोतं आगमनहेतु, “अनुसोतागमनेना”ति वा पाठो । अनुपुब्बेन पवट्ठित्वाति तत्थ तत्थ उट्ठितानं खुद्दकमहन्तानं फेणपिण्डानं संसग्गेन पकारतो वुद्धिं पत्वा । आवहेय्याति आनेत्वा वहेय्य । कारणेन उपपरिक्खेय्याति जाणेन वीमंसेय्य । “सारो नाम किं भवेय्या”ति वत्वा सब्बसो तदभावं दस्सेन्तो “विलीयित्वा विद्धंसेय्येवा”ति आह । तेन रूपम्पि निस्सारताय भिज्जतेवाति दस्सेति । यथा हि अनिच्चताय असारतासिद्धि, एवं असारतायपि अनिच्चतासिद्धीति अनिच्चताय एव निच्चसारं थिरभावसारं ध्रुवसारं सामीनिवासीकारकभूतस्स अत्तनो वसे पवत्तनम्पेत्य नत्थीति आह “रूपम्पि...पे०... निस्सारमेवा”ति । सोति फेणपिण्डो । गहितोपि उपायेन तमत्थं न साधेति अनरहत्ता । अनेकसन्धिघटितो तथा तथा घटितो हुत्वा ।

ब्याममत्तम्पि एतरहि मनुस्सानं वसेन । अवस्समेव भिज्जति तरङ्गब्भाहतं हुत्वा ।

तस्मिं तस्मिं उदकबिन्दुमि पतिते । उदकतलन्ति उदकपिट्ठिं । अज्जतो पतन्तं उदकबिन्दुं । उदकजल्लन्ति सन्तानकं हुत्वा ठितं उदकमलं । तज्जि संकट्ठित्वा ततो उदकं पुटं करोति, तस्मिं पुटे पुब्बुल्लसमज्जा । वत्थुन्ति चक्खादिवत्थुं । आरम्मणन्ति रूपादिआरम्मणं । किलेसजल्लन्ति पुरिमसिद्धं, पटिलब्भमानं वा किलेसमलं । फस्ससङ्घट्टन्ति फस्ससमोधानं । पुब्बुल्लसदिसा मुहुत्तरमणीयताय । यस्मा घम्मकाले सूरियातपसन्तापाभिनिब्बत्तरस्मिजालनिपाते तादिसे भूमिपदेसे इतो चितो समुगगतवातवेगसमुद्धटविरुल्लहसङ्घातेसु परिब्भमन्तेसु अणुपरमाणुतज्जारिप्पकारेसु भूतसङ्घातेसु मरीचिसमज्जा, तस्मा सब्बसो सारविरहिताति वुत्तं “सज्जापि असारकट्टेन मरीचिसदिसा”ति । यस्मा च पस्सन्तानं येभ्य्येन उदकाकारेण खायति, तस्मा “गहेत्वा पिवितुं वा”तिआदि वुत्तं । नीलादिअनुभवनत्थायाति नीलादिआरम्मणस्स अनुभवनत्थाय । फन्दतीति फन्दनाकारप्पत्ता विय होति अप्पहीनतण्हस्स पुग्गलस्स । विप्पलम्भेति अप्पहीनविपल्लासं पुग्गलं । तेनाह “इदं नीलक”न्तिआदि । सज्जाविपल्लासतो हि चित्तविपल्लासो, ततो दिट्ठिविपल्लासोति । विप्पलम्भेनाति विप्पकारवसेनेव आरम्मणस्स लम्भनेन । विप्पकारवसेन हि एतं लम्भनं, यदिदं अनुदकमेव उदकं कत्वा दस्सनं अनगरमेव नगरं कत्वा

गन्धब्बनाटकादिदस्सनं ।

कुक्कुक् वुच्चति कदलिकखन्धस्स सब्बपत्तवट्ठीनं अब्भन्तरे दण्डकन्ति आह “अकुक्कुक्जातन्ति अन्तो असज्जातघनदण्डक”न्ति । न तथा होतीति यदत्थाय उपनीतं, तदत्थाय न होति । नानालक्खणोति नानासभावो । सङ्खारक्खन्धोवाति एको सङ्खारक्खन्धोत्वेव वुच्चति ।

अस्साति पुरिसस्स । अपगतपटलपिळकन्ति अपगतपटलदोसज्जेव अपगतपिळकदोसज्ज । असारभावदस्सनसमत्थन्ति असारस्स असारभावदस्सनसमत्थं । इत्तराति परित्तकाला, न चिरट्ठितिका । तेनाह “लहुपच्चुपट्टाना”ति । अज्जदेव च आगमनकाले चित्तन्ति इदज्ज ओळारिकवसेनेव वुत्तं । तथा हि एकच्छरक्खणे अनेककोटिसतसहस्ससङ्खानि चित्तानि उप्पज्जित्वा निरुज्जन्ति । मायाय दस्सितं रूपं मायाति वुत्तं । यंकिज्जिदेव कपालिड्ढकपासाणवालिक्कादिं । वज्जेतीति असुवण्णमेव सुवण्णन्ति, अमुत्तमेव मुत्ताति आदिना वज्जेति । ननु च सज्जापि मरीचि विय विप्पलम्भेति वज्जेति, इदम्पि विज्जाणं माया विय वज्जेतीति को इमेसं विसेसोति? वचनत्थो नेसं साधारणो । तथापि सज्जा अनुदकंयेव उदकं कत्वा गाहापेन्ती, अपुरिसज्जेव पुरिसं कत्वा गाहापेन्ती विप्पलम्भनवसेन अप्पविसया, विज्जाणं पन यं किज्जि अतंसभावं तं कत्वा दस्सेन्ती माया विय महाविसया । तेनाह “यंकिज्जिदेवा”ति आदि । एवम्पीति अतिविय लहुपरिवत्तिभावेनपि मायासदिसन्ति ।

देसिताति एवं देसिता फेणपिण्डादिउपमाहि ।

भूरि वुच्चति पथवी, सण्हट्ठेन विपुलट्ठेन च भूरिसदिसपज्जताय भूरिपज्जो । तेनाह “सण्हपज्जेन चेवा”ति आदि । किमिगणादीनन्ति आदि-सट्ठेन अनेकगिज्झादिके सङ्गणहाति । पवेणीति धम्मपबन्धो । बाललापिनी “अहं ममा”ति आदिना । सेसधातुयो गहेत्वाव भिज्जति एकुप्पादेकनिरोधत्ता, वत्थुरूपनिस्सयपच्चयत्ता “अय”न्ति न विसुं गहितं । वधभावतोति वधस्स मरणस्स अत्थिभावतो । सरणन्ति पटिसरणं ।

फेणपिण्डूपमसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४-६. गोमयपिण्डसुत्तादिवण्णना

१६-१८. सस्सतं सब्बकालं याव कप्पवुट्ठाना होन्तीति सस्सतियो, सिनेरुआदयो । ताहि समं समकालं । अनेनाति भगवता । नयिदन्ति एत्थ य-कारो पदसन्धिकरो, इदन्ति निपातपदं । तं पन येन येन सम्बन्धीयति, तं तिलिङ्गोव होतीति “अयं मग्गब्रह्मचरियवासो”ति वुत्तं । “न पज्जायेय्या”ति वत्वा तमत्थं विवरितुं “मग्गो ही”ति आदि वुत्तं । विवट्ठेन्तोति विनिवट्ठेन्तो अप्पवत्तिं करोन्तो ।

राजधानीति रज्जो निवासनगरं । सुत्तमयन्ति चित्तवण्णवट्ठिकामयं ।

गोमयपिण्डसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

७. गहुलबद्धसुत्तवण्णना

१९. यं महासमुद्घोति एत्थ यन्ति समयस्स पच्चासमनं । भुम्मत्थे चेत्तं पच्चत्तवचनन्ति आह “यस्मिं समये”ति । सो च समयो अयन्ति दस्सेन्तो “पञ्चमे सूरिये उट्ठिते”ति आह । परिच्छेदं न वदामि परिच्छेदकारिकाय अग्गमग्गविज्जाय अनधिगतत्ता । सुनखो विय वट्ठनिस्सितो बालो असवसभावतो । गहुलो विय दिट्ठिबन्धो । सक्कायो तस्स असवसभावतो । पुथुज्जनस्स सक्कायानुपरिवत्तनन्ति “सन्ताने सत्तवोहारो”ति तं ततो अज्जं कत्वा भेदेन निदेसो ।

गहुलबद्धसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

८. दुतियगहुलबद्धसुत्तवण्णना

१००. दिट्ठिगहुलनिस्सितायाति सहजातादिपच्चयवसेन दिट्ठिगहुलनिस्सिताय निस्सायेव पवत्तति ततो अत्तानं विवेचेतुं असक्कुण्येयत्ता । चित्तसंकिलेसेनेवाति दसविधकिलेसवत्थुवसेन चित्तस्स संकिलिट्ठभावेन । अरियमग्गाधिगमनेन चित्तस्स वोदानत्ता वोदायन्ति विसुज्झन्ति ।

विचरणचित्तन्ति गहेत्वा विचरणवसेन विचरणचित्तं । सङ्खानामाति एवंनामका । ब्राह्मणपासण्डिकाति जातिया ब्राह्मणा, छन्नवुतिया पासण्डेसु तं सङ्खासज्जितं पासण्डं पग्गह्य विचरणका । पटकोट्टकन्ति दुस्सापणकं । दस्सेन्ताति यथागतिकम्मविपाकचित्तं दस्सेन्ता । तं चित्तन्ति तं पटकोट्टकचित्तं गहेत्वा विचरन्ति । चिन्तेत्वा कतत्ताति “इमस्स रूपस्स एवं हत्थपादा, एवं मुखं लिखितब्बं, एवं आकारवत्थग्गहणानि, एवं किरियाविसेसा, एवं किरियाविभागं, सत्तविसेसानं विभागं कातब्ब”न्ति तस्स उब्बत्तनखिपनपवत्तनादिपयोजनज्जाति सब्बमेतं तथा चिन्तेत्वा कतत्ता चित्तेन मनसा चिन्तितं नाम । उपायपरियेसनचित्तन्ति “हत्थपादा एवं लिखितब्बा”तिआदिना यथावुत्तउपायस्स चेव पुब्बे पवत्तस्स भूमिपरिकम्मवण्णधातुसम्मायोजनुपायस्स च वसेन पवत्तं चित्तं । ततोपि चित्ततरन्ति ततो चित्तकम्मतोपि चित्ततरं चित्तकारेण चिन्तितप्पकारानं सब्बेसंयेव चित्तकम्मे अनिप्फज्जनतो । कम्मचित्तेनाति कम्मविज्जाणेन । कम्मचित्तेनाति वा कम्मस्स चित्तभावेन । सो कम्मस्स विचित्तभावो तण्हावसेन जायतीति वेदितब्बो । स्वायमत्थो अट्टसालिनीटीकायं विभावितो । एवं चित्ताति एवं चित्तरूपविसेसा । योनिं उपनेतीति तं तं अण्डजादिभेदं योनिविसेसं पापेति वण्णविसेसो विय फलिकमणिकं । न हि विसेसा हितविचित्तसामत्थियकम्मं योनिं उपनेति, तस्स तस्स विपाकुप्पत्तिया पच्चयो होति । योनिमूलको तेसं चित्तभावोति यं यं योनिं कम्मं सत्ते उपनेति, तंतंयोनिमूलको तेसं सत्तानं चित्तविचित्तभावो । तेनाह “योनिउपगता”तिआदि । सदिसचित्ताव सदिसचित्तभावा एव । इतीतिआदि वुत्तस्सेव अत्थस्स उप्पटिपाटिया निगमनं ।

तिरच्छानगतचित्तभावतो चित्तस्सेव सविसेसं चित्तभावकरणं दस्सेतुं “अपिचा”तिआदि वुत्तं । तत्थ चित्तं नामेतं चित्ततरमेव वेदितब्बन्ति सम्बन्धो । सहजातधम्मचित्ततायाति रागादिसद्भादिधम्मविचित्तभावेन । भूमिचित्ततायाति अधिष्ठानचित्तताय । कम्मनानत्तं मूलं कारणं एतेसन्ति कम्मनानत्तमूलका, तेसं । लिङ्गनानत्तं इत्थिलिङ्गादिनानत्तवसेन चेव तंतंसण्ठाननानत्तवसेन च वेदितब्बं । सज्जानानत्तं इत्थिपुरिसदेवमनुस्सादिसज्जानानत्तवसेन । वोहारनानत्तं तिस्सोतिआदिवोहारनानत्तवसेन । चित्तानं विचित्तानं । तंतंवोहारनानत्तम्पि चित्तेनेव पञ्जपीयति । रङ्गजातरूपसमुद्घापनादिना वत्थं रज्जयतीति रजको, वण्णकारो । पुथुज्जनस्स अत्तभावसज्जितरूपसमुद्घापनता नियता एकन्तिकाति पुथुज्जनग्गहणं । “अभिरूपं रूपं समुद्घापेती”ति आनेत्वा सम्बन्धो ।

दुतियगहुलबद्धसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

९. वासिजटसुत्तवण्णना

१०१. अत्थस्साति हितस्स । असाधिका “भावानानुयोगं अननुयुत्तस्सा”ति अननुयुत्तस्स वुत्तत्ता । इतराति सुक्कपक्खउपमा । साधिका भावनायोगस्स अनुयुत्तत्ता । तज्झि तस्स साधिका वेदितब्बा । सम्भावनत्थेति परमत्थसम्भावेने । एवज्झि कण्हपक्खेपि अपिसद्दग्गहणं समत्थितं होति । सम्भावनत्थेति वा परिकप्पनत्थेति अत्थो । सङ्घातब्बे अत्थे अनियमतो वुच्चमाने सङ्घातो अनियमत्यो वासद्दो वत्तब्बोति “अट्ठ वा”तिआदि वुत्तं । ऊनाधिकानीति ऊनानिपि अधिकानिपि किञ्चापि होन्ति, एकंसो पन गहेतब्बोति “अट्ठ वा दस वा द्वादस वा”ति वुत्तं । एवं वचनं सन्धाय “वचनसिलिदुताया”तिआदि वुत्तं । पादनखसिखाहि अकोपनवसेन सम्मा अधिसयितानि । उतुन्ति उण्हउतुं कायुस्मावसेन । तेनाह “उस्मीकतानी”ति । भावितानीति कुक्कुटवासनाय वासितानि । सम्माअधिसयनादितिविधकिरियाकरणेन इमं अप्पमादं कत्वा । सोत्थिना अभिनिब्भिज्जितुन्ति अनन्तरायेन ततो निक्खमितुं । इदानी तमत्थं विवरन्तो “ते ही”तिआदिमाह । सयम्पीति अण्डानि । परिणामन्ति परिपक्वं बहिनिक्खमनयोगगतं ।

तन्ति ओपम्मसम्पटिपादनं । एवन्ति इदानी वुच्चमानाकारेन । अत्थेनाति उपमेय्यत्थेन । संसन्दित्वा सम्मा योजेत्वा । सम्पयुत्तधम्मवसेन जाणस्स तिक्खादिभावो वेदितब्बो । जाणस्स हि सभावतो सतिनेपक्कतो च तिक्खभावो, समाधिवसेन सूरभावो, सद्भावसेन विप्पसन्नभावो, वीरियवसेन परिणामभावो । परिणामकालोति बलवविपस्सनाकालो । वड्ढितकालोति वुट्ठानगामिनिविपस्सनाकालो । अनुलोमट्ठानस्स हि विपस्सना गहितगब्भा नाम तदा मग्गगब्भस्स गहितत्ता । तज्जातिकन्ति तस्स विपस्सनानुयोगस्स अनुरूपं । सत्थापि गाथाय अविज्जण्डकोसं पहरति भिन्दापेति ।

ओलम्बकसङ्घातन्ति ओलम्बकसुत्तसङ्घातं । पलन्ति तस्स सुत्तस्स नामं । धारेत्वाति दारूनं हेय्यादिजाननत्थं उपनेत्वा । दारूनं गण्डं हरतीति पलगण्डोति एतेन पलेन गण्डहारो “पलगण्डो”ति पच्छिमपदे उत्तरपदलोपेन निद्देसोति दस्सेति । गहणट्ठानेति हत्थेन गहेतब्बट्ठाने । सम्मदेव खेपीयन्ति एतेन कायदुच्चरितादीनीति सङ्खेपो, तेन । विपस्सनं अनुयुज्जन्तस्स पुग्गलस्सेव दिवसे दिवसे आसवानं परिक्खयो इध “विपस्सनायानिसंसो”ति अधिप्पेतो । हेमन्तिकेन करणभूतेन । भुम्मत्थे वा एतं करणवचनं, हेमन्तिकेति अत्थो । पटिप्पस्सम्भन्तीति पटिप्पस्सद्भफलानि होन्ति । तेनाह “पूतिकानि भवन्ती”ति ।

महासमुद्दो विय सासनं सभावगम्भीरभावतो । नावा विय योगावचरो महोद्युत्तरणतो । परियादानं वियाति परितो अपरिपूरणं विय । खज्जमानानन्ति सङ्घादन्तेन विय उदकेन खेपियमानानं बन्धनानं । तनुभावोति परियुट्ठानुप्पत्तिया असमत्थताय दुब्बलभावो । विपस्सनाजाणपीतिपामोज्जेहीति विपस्सनाजाणसमुट्ठितेहि पीतिपामोज्जेहि । ओक्खायमाने पक्खायमानेति विविधपटिपत्तिया उक्खायमाने पटिसङ्घानुपस्सनाय पक्खायमाने । दुब्बलता दीपिता “अप्पकसिरेनेव संयोजनानि पटिप्पस्सम्भन्ति, पूतिकानि भवन्ती”ति वुत्तत्ता ।

वासिजटसुत्तवण्णना निड्डिता ।

१०. अनिच्चसज्जासुत्तवण्णना

१०२. भावेन्तस्साति विपस्सनाय मग्गं भावेन्तस्स उप्पन्नसज्जा । तेनाह — “सब्बं कामरागं

परियादियती”तिआदि। सन्तानेत्वाति कसनद्वानं सब्बसो वितनेत्वा पत्थरित्वा। किलेसाति उपक्विलेसप्पभेदा किलेसा। अनिच्चसज्जाजाणेनाति अनिच्चसज्जासहगतेन जाणेन।

लायनन्ति लायनं विय नयनं विय निच्छोटनं विय च अनिच्चसज्जाजाणं। इमिना अत्थेनाति इमिना यथावुत्तेन पाळिया अत्थेन, उपमा संसन्देतब्बाति एत्थ पब्बजलायको विय योगावचरो। लायनादिना तस्स तत्थ कतकिच्चताय परितुट्ठि विय इमस्स किलेसे सब्बसो छिन्दित्वा फलसमापत्तिसुखेन कालस्स वीतिनामना।

कूटं गच्छन्तीति पारिमन्तेन कूटं गच्छन्ति। कूटं पविसनभावेनाति कूटच्छिदं अग्गेन पविसनवसेन। समोसरित्वाति छिद्रे अनुपविसनवसेन च आहच्च अवद्वानेन च समोसरित्वा ठिता। कूटं विय अनिच्चसज्जा अनिच्चानुपस्सनावसेन अवद्वानस्स मूलभावतो। गोपानसियो विय चतुभूमककुसला धम्मा अनिच्चसज्जामूलकत्ता। कूटं अगं सब्बगोपानसीनं तथाअधिद्वानस्स पधानकारणत्ता। अनिच्चसज्जा अग्गाति एत्थापि एसेव नयो। अनिच्चसज्जा लोकियाति इदं अनिच्चसज्जानुपस्सनं सन्धाय वुत्तं। अनिच्चानुपस्सनामुखेन अधिगतअरियमग्गे उप्पन्नसज्जा अनिच्चसज्जाति वत्तब्बतं लभतीति “अनिच्चसज्जा, भिक्खवे, भाविता बहुलीकता सब्बं कामरागं परियादियती”तिआदि वुत्तं। तथा हि धम्मसङ्गहे (ध० स० ३५७, ३६०) “यस्मिं समये लोकुत्तरं सज्जं भावेती”तिआदिना सज्जापि उद्भूता। सब्बासु उपमासूति मूलसन्तानउपमादीसु पञ्चसु उपमासु। पुरिमाहीति कस्सकपब्बजलायनअम्बपिण्डउपमाहि अनिच्चसज्जाय किच्चं वुत्तं मूलसन्तानकपदालनपब्बजलायनवण्टच्छेदनपदेसेन अनिच्चसज्जाय पटिपक्खपच्छेदनस्स दस्सितत्ता। पच्छिमाहि बलं दस्सितं पटिपक्खातिभावस्स जोतितत्ता।

अनिच्चसज्जासुत्तवण्णना निट्ठिता।

पुप्फवग्गवण्णना निट्ठिता।

मज्झिमपण्णासको समत्तो।

११. अन्तवग्गो

१. अन्तसुत्तवण्णना

१०३. अज्जमज्जं असंसद्वभावेन एति गच्छतीति अन्तो, भागोति आह “अन्ताति कोट्टासा”ति। “सक्कायनिरोधन्तो”ति निरोधपच्चयस्स गहितत्ता वुत्तं “चतुसच्चवसेन पञ्चक्खन्धे योजेत्वा”ति। अन्तोति...पे०... अज्झासयवसेन वुत्तं यथानुलोमदेसनत्ता सुत्तन्तदेसनाय।

अन्तसुत्तवण्णना निट्ठिता।

२-३. दुक्खसुत्तादिवण्णना

१०४-१०५. दुतियम्पीति अपि-सद्दो सम्पिण्डनत्थो। तेन न केवलं पठमसुत्तमेव, अथ खो दुतियम्पीति।

ततियम्पि तथेवाति इमिना “पञ्चक्खन्धे चतुसच्चवसेन योजेत्वा”ति इदं उपसंहरति।

दुक्खसुत्तादिवण्णना निद्धिता ।

४. परिज्जेय्यसुत्तवण्णना

१०६. परिज्जेय्येति एत्थ तिस्सो परिज्जा जातपरिज्जा, तीरणपरिज्जा, पहानपरिज्जाति । तासु जातपरिज्जा यावदेव तीरणपरिज्जत्था । तीरणपरिज्जा च यावदेव पहानपरिज्जत्थाति । तत्थ उक्कट्टाय परिज्जाय किच्चदस्सनवसेन अत्थं दस्सेन्तो “परिज्जेय्येति परिजानितब्बे समतिक्कमितब्बे”ति, पहातब्बेति अत्थो । तेनाह भगवा — “कतमा च, भिक्खवे, परिज्जा? रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो”ति, तस्मा समतिक्कमन्ति, समतिक्कन्तं पहानस्स उपायं । समतिक्कमित्वा ठितन्ति पजहित्वा ठितन्ति अयमेत्थ अत्थो ।

परिज्जेय्यसुत्तवण्णना निद्धिता ।

५-१०. समणसुत्तादिवण्णना

१०७-११२. चत्तारि सच्चानि कथितानि अस्सादादीनं समुदयादीनञ्च देसितत्ता ।

किलेसप्पहानं कथितं रागप्पहानस्स जोतितत्ता ।

समणसुत्तादिवण्णना निद्धिता ।

अन्तवग्गवण्णना निद्धिता ।

१२. धम्मकथिकवग्गो

१-२. अविज्जासुत्तादिवण्णना

११३-११४. यावताति यस्मा । इमाय...पे०... समन्नागतोति “इदं दुक्खन्ति यथाभूतं नप्पजानाती”ति आदिना नयेन वुत्ताय चतूसु अरियसच्चेसु अज्जाणसभावाय अविज्जाय सम्मोहेन समन्नागतो । एत्तावताति एतकेन कारणेन अविज्जागतो समङ्गीभूतेन उपगतो, अविज्जाय वा उपेतो नाम होति ।

दुतियेपीति विज्जासुत्ते । “विज्जावसेन देसना”ति अयमेव विसेसोति आह “एसेव नयो”ति ।

अविज्जासुत्तादिवण्णना निद्धिता ।

३. धम्मकथिकसुत्तवण्णना

११५. पठमेन धम्मकथिको कथितो “धम्मं देसेती”ति वुत्तत्ता । दुतियेन सेखभूमि कथिता “पटिपन्नो होती”ति वुत्तत्ता, ततियेन असेखभूमि कथिता “अनुपादाविमुत्तो होती”ति वुत्तत्ता । धम्मकथिकं पुच्छितेन भगवता । विसेसेत्वाति धम्मकथिकभावतो विसेसेत्वा उक्कंसेत्वा । द्वे भूमियोति सेक्खासेक्खभूमियो ।

धम्मकथिकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

४. दुतियधम्मकथिकसुत्तवण्णना

११६. तीणि विस्सज्जनानीति यथापुच्छं तीणि विस्सज्जनानि ।

दुतियधम्मकथिकसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

५-९. बन्धनसुत्तादिवण्णना

११७-१२१. तीरं वुच्चति वट्टं ओरिमतीरन्ति कत्वा । तेनाह “अथायं इतरा पजा, तीरमेवानुधावती”ति (ध० प० ८५) । पारं वुच्चति निब्बानं संसारस्स पारिमन्ति कत्वा । बद्धोति अनुसयप्पहानस्स अकतत्ता किलेसबन्धनेन बद्धो, सुक्कपक्खेपि दिट्ठिसमनुपस्सनाय रूपादिबन्धनस्स पटिक्खेपमत्तमेव वुत्तं, न विमोक्खन्ति अधिप्पायो । इमस्मिं सुत्ते वट्टदुक्खं कथितन्ति “तीरदस्सी पारदस्सी, परिमुत्तो सो दुक्खस्माति वदामी”ति आगतत्ता वट्टविवट्टं कथिकन्ति वत्तुं सक्का ।

छट्ठादीनि उत्तानत्थानेव हेट्ठा वुत्तनयत्ता ।

बन्धनसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

१०. सीलवन्तसुत्तवण्णना

१२२. आबाधट्टेनाति आदितो उप्पत्तितो पट्टाय बाधनट्टेन रुजनट्टेन । अन्तोदोसट्टेनाति अब्भन्तरे एव दुस्सनट्टेन कुप्पनट्टेन । खणनट्टेनाति ससनट्टेन । दुक्खट्टेनाति दुक्खमत्ता दुक्खभावेन । दुक्खज्झि लोके “अघ”न्ति वुच्चति अतिविय हननतो । विसभागं ...पे०... पच्चयट्टेनाति यथापवत्तमानानं धातादीनं विसभागभूतमहाभूतसमुद्धानस्स आबाधस्स पच्चयभावेन । असकट्टेनाति अनत्तनियतो । पलुज्जनट्टेनाति पकारतो भिज्जनट्टेन । सत्तसुज्जतट्टेनाति सत्तसङ्घातअत्तसुज्जतट्टेन । अत्ताभावेनाति दिट्ठिगतिकपरिक्कपितस्स अत्तनो अभावेन । सुज्जतो अनत्ततोति एत्थ “परतो”ति पदस्स सङ्गहो कातब्बो, तस्मा “द्वीहि अनत्तमनसिकारो”ति वत्तब्बं ।

सीलवन्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

११. सुतवन्तसुत्तवण्णना

१२३. तथा एकादसमेति एत्थ तथा-सट्ठेन “उत्तानमेवा”ति इदं आकड्ढति । इधाति एकादसमे । कम्मट्ठानस्स उग्गहधारणपरिचयमनसिकारवसेन पवत्तजाणं कम्मट्ठानसुतवसेन निप्फज्जनतो “सुत”न्ति वुत्तं ।

सुतवन्तसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१२-१३. कप्पसुत्तादिवण्णना

१२४-१२५. राहुलोवादसदिसानीति राहुलोवादसुत्ते (म० नि० २.११३ आदयो) आगतसुत्तसदिसानि ।

कप्पसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

धम्मकथिकवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१३. अविज्जावग्गो

१-१०. समुदयधम्मसुत्तादिवण्णना

१२६-१३५. इमस्मिन्ति अविज्जावग्गो । चतुसच्चमेव कथितं, तस्मा हेट्ठा वुत्तनयत्ता उत्तानमेवाति अधिप्पायो ।

समुदयधम्मसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

अविज्जावग्गवण्णना निट्ठिता ।

१४. कुक्कुळवग्गो

१-१४. कुक्कुळसुत्तादिवण्णना

१३६-१४९. अन्तो अग्नि महन्तो छारिकरासि, तत्थ उक्कुळविकुलतो अक्कमन्तं याव केसग्गं अनुदहताय कुच्छितं कुळन्ति कुक्कुळं, रूपवेदनादि पन ततोपि कञ्चि कालं अनुदहनतो महापरिळाहनट्ठेन च कुक्कुळं वियाति कुक्कुळं । अनिच्चलक्खणादीनीति अनिच्चदुक्खानत्तलक्खणानि ।

कुक्कुळसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

कुक्कुळवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१५. दिट्ठिवग्गो

१-९. अज्झत्तसुत्तादिवण्णना

१५०-१५८. पच्चयं कत्वाति अभिनिवेसपच्चयं कत्वा । आदिसट्ठेन मिच्छादिट्ठिसक्कायदिट्ठिअत्तानुदिट्ठि सज्जोजनाभिनिवेस-विनिबन्धअज्झोसानानि सङ्गण्हाति । तत्थ अभिनिवेसा तण्हामानदिट्ठियो । विनिबन्धा “काये अवीतरागो होती”तिआदिना (दी० नि० ३.३२०; म० नि० १.१८६) आगतचेतसोविनिबन्धा । अज्झोसानाति तण्हादिट्ठिज्झोसानानि । सेसानि सुविज्जेय्यानेव ।

अज्झत्तसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

१०. आनन्दसुत्तवण्णना

१५९. धरमानकालेति जीवमानकाले । पहानं अपस्सन्तोति थेरस्स किर भगवति पेमं अधिमत्तं । चित्तं गण्हिस्सामीति चित्तं आराधेस्सामि । गन्तब्बं होति, तस्मा सपलिबोधो । चित्तं सम्पहंसमानोति चित्तस्स विबोधनो । विमुत्ति... पे०... जातो आर्यतिं पटिवेधपच्चयत्ता, न पन तदा विसेसावहभावा निब्बेधभागियो ।

आनन्दसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

दिट्ठिवग्गवण्णना निट्ठिता ।

उपरिपण्णासको समत्तो ।

सारत्थप्पकासिनिया संयुत्तनिकाय-अट्ठकथाय

खन्धसंयुत्तवण्णनाय लीनत्थप्पकासना समत्ता ।

२. राधसंयुत्तं

१. पठमवग्गो

१. मारसुत्तवण्णना

१६०. मारसद्वयोऽयं भावसाधनोति दस्सेन्तो “मारो वा अस्साति मरणं वा भवेय्या”ति आह । मारेताति मरितब्बो मारं मरणं एतब्बोति आह “मारेतब्बो”ति । अनुपादानिब्बानत्थाति फलविमुत्तिसङ्घाता अरहतो अरहन्तता नाम यावदेव अनुपादानिब्बानत्था । निब्बानभन्तरेति अनुपादानिब्बानाधिगमस्स अब्भन्तरे ततो ओरमेव इदं मग्गं ब्रह्मचरियं वुस्सति, न ततो परं । अस्साति ब्रह्मचरियस्स ।

मारसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२-१०. सत्तसुत्तादिवण्णना

१६१-१६९. लग्गपुच्छाति लग्गनस्स बज्झनस्स पुच्छा । यदि रूपादीसु सत्तत्ता सत्तो, खीणासवा कथं सत्ताति? सत्तभूतपुब्बाति कत्वा । कीळाविगमन्ति कीळाय अपनयनं ओरमणं । यन्तरज्जु विय भवपबन्धस्स नयनतो भवरज्जूति तण्हा वुत्ता ।

सत्तसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

पठमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

२. दुतियवग्गो

१-१२. मारसुत्तादिवण्णना

१७०-१८१. रूपादिविनिमुत्तं मरणं नाम नत्थि रूपादीनयेव विभवे मरणसमञ्जाति । मरणधम्मो विनासभावो ।

मारसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

दुतियवग्गवण्णना निट्ठिता ।

३-४. आयाचनवग्गादि

१-११. मारादिसुत्तएकादसकवण्णना

१८२-२०५. सुखुमं कारणं उपट्ठाति, तेनेस थेरो पटिभानेय्यकानं एतदग्गे ठपितो ।
विमुत्तिपरिपाचनीयधम्मवसेनेव, न पटिवेधावहभावेन ।

मारादिसुत्तएकादसकवण्णना निट्ठिता ।

आयाचनवग्गादिवण्णना निट्ठिता ।

सारत्थप्पकासिनिया संयुत्तनिकाय-अट्ठकथाय

राधसंयुत्तवण्णनाय लीनत्थप्पकासना समत्ता ।

३. दिट्ठिसंयुत्तं

१. सोतापत्तिवग्गो

१. वातसुत्तवण्णना

२०६. न एते वाताति ये इमे रुक्खसाखादिभञ्जनकरा, एते सत्तकायत्ता वाता नाम न होन्ति । ते हि निच्चा धुवा सस्सता । तेनाह “वातो पना”तिआदि । तेन सत्तसु कायेसु चतुत्थं कायमाह । रुक्खसाखादिभञ्जनको एसो वातलेसो नाम, वातसदिसोति अत्थो । एसिकत्थम्भो वियाति इमिना निच्चलभावमेव दस्सेति, पब्बतकूटं वियाति इमिना पन सस्सतिसमंवापि । अयज्झि वायु कायस्स निच्चतं अभिनिविस्स ठितो “मा च अनिच्चता परो होतू”ति न वाता वायन्तीति बाधति । एस नयो नदियो सन्दन्तीतिआदीसु । उदकं पनाति दुतियं कायं सन्धायाह । गब्भो पन न निक्खमति कूटट्ठादिभावेनेव तस्स लब्धनतो । नेव ते उदेन्ति यथा वाता, एवं तिट्ठनतो लोकस्स पन तथा मतिमत्तन्ति अधिप्पायो ।

वातसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२-४. एतंममसुत्तादिवण्णना

२०७-२०९. दिट्ठं रूपायतनं चक्खुना दट्ठब्बतो । सुतं सद्दायतनं सोतेन सोतब्बतो । मुतं गन्धायतनादि तिविधं सम्पत्तगाहीहि घानादीहि पत्वा गहेतब्बतो । अवसेसानि चक्खादीनि सत्तायतनानि विज्जातं नाम केवलं मनोविज्जाणेन

विजानितव्वतो । पत्तन्ति अनुप्पत्तं, यं किञ्चि पापुणितव्वं परियेसित्वा गवेसित्वा सम्पत्तन्ति अनुप्पत्तं । **परियेसितन्ति** परियिट्ठं । **चित्तेन अनुसञ्चरितन्ति** मनसा चिन्तितं । “पत्तं परियेसित”न्ति एतस्मिं पदद्वये चतुक्कं सम्भवतीति तं दस्सेत्वा तस्स वसेन पत्तपरियेसितपदानि, ततो मनसा अनुविचरितञ्च नीहरित्वा दस्सेतुं “**लोकस्मिं ही**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **परियेसित्वा पत्तं नाम** परियेसनाय परिग्गाहभावतो । **परियेसितं नाम** केवलं परियेसितमेवाति कत्वा परियेसित्वा पत्तस्स मनुस्सानुविचरितस्स वुत्तत्ता । पठमविकप्पे सङ्करो अत्थीति असङ्करतो च दस्सेतुं “**अथ वा**”तिआदि वुत्तं । **सव्वन्ति** विज्जातादि । तज्झि मनोविज्जाणेन गहितत्ता मनसा अनुविचरितं नाम न दिट्ठं सुतं मुतं ।

एतंममसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

५. नत्थिदिन्नसुत्तवण्णना

२१०. दिन्नन्ति देय्यधम्मसीसेन दानं वुत्तन्ति आह “**दिन्नस्स फलाभावं सन्धाया**”ति, दिन्नं पन अन्नादिवत्थुं कथं पटिक्खिपन्ति । एस नयो “**यिट्ठं हुत**”न्ति एत्थापि । **महायागो**ति सव्वसाधारणं महादानं । **पहेणकसक्कारो**ति पाहुनकानं कातव्वसक्कारो । **फलन्ति** आनिसंसफलं निस्सन्दफलञ्च । **विपाको**ति सदिसफलं । **परलोके ठितस्स अयं लोको नत्थी**ति परलोके ठितस्स कम्मुना लद्धव्वो अयं लोको न होति । **इधलोके ठितस्सपि परलोको नत्थी**ति इधलोके ठितस्स कम्मुना लद्धव्वो परलोको न होति । तत्थ कारणमाह — “**सव्वे तत्थ तत्थेव उच्छिज्जन्ती**”ति । इमे सत्ता यत्थ यत्थ भवे योनिआदीसु च ठिता, तत्थ तत्थेव उच्छिज्जन्ति निरुदयविनासवसेन नस्सन्ति । **फलाभाववसेना**ति मातापितूसु सम्पापटिपत्तिमिच्छापटिपत्तीनं फलस्स अभाववसेन “**नत्थि माता, नत्थि पिता**”ति वदन्ति, न मातापितूनं, नापि तेसु इदानि करियमानसक्कारासक्कारानं अभाववसेन तेसं लोकपच्चक्खत्ता । पुब्बुळकस्स विय इमेसं सत्तानं उप्पादो नाम केवलो, न भवतो चवित्वा आगमनपुब्बकोति दस्सनत्थं “**नत्थि सत्ता ओपपातिका**”ति वुत्तन्ति आह — “**चवित्वा उप्पज्जनकसत्ता नाम नत्थी**”ति । समणेन नाम याथावतो जानन्तेन कस्सचि अकथेत्वा सज्जतेन भवितव्वं, अज्जथा आहोपुरिसिका नाम सिया । किञ्चि परो परस्स करिस्सति, तथा च अत्तनो सम्पादनस्स कस्सचि अवस्सयो एव न सिया तत्थ तत्थेव उच्छिज्जनतोति आह “**ये इमञ्च...पे... पवेदेन्ती**”ति ।

चतूसु महाभूतेसु नियुत्तोति **चातुमहाभूतिको** । यथा पन मत्तिकाय निव्वत्तं भाजनं मत्तिकामयं, एवमयं चतूहि महाभूतेहि निव्वत्तोति आह “**चतुमहाभूतमयो**”ति । **अज्झत्तिका पथवीधातू**ति सत्तसन्तानगता पथवीधातु । **बाहिरं पथवीधातु**न्ति बहिद्धा महापथविं । **अनुयाती**ति तस्स अनुरूपभावेन याति उपेति । **उपगच्छती**ति पुब्बे बाहिरपथवीकायतो तदेकदेसभूता पथवी आगन्त्वा अज्झत्तिकभावप्पत्तिया सत्तभावेन सण्ठिता इदानि घटादिपथवी विय तमेव बाहिरपथवीकायं उपेति उपगच्छति, सव्वसो तेन निव्विसेसतं एकीभावमेव गच्छतीति अत्थो । **आपादीसुपि एसेव नयो**ति एत्थ पज्जुन्नेन महासमुद्धतो गहितआपो विय वस्सोदकभावेन पुनपि महासमुद्धं, सूरियरंसितो गहितइन्दगिसङ्घाततेजो विय पुनपि सूरियरंसिं, महावायुखन्धतो निगगतमहावायो विय तमेव वायुखन्धं उपेति उपगच्छतीति दिट्ठिगतिको सयमेव अत्तनो वादं भिन्दति । उम्मत्तकपच्छिसदिसज्झि दिट्ठिगतिकदस्सनं । **मनच्छट्ठानि इन्द्रियानि आकासं पक्खन्दन्ति** तेसं विसयभावा विसयापीति वदति । विसयिग्गहणेन हि विसया गहिता एव होन्तीति । **गुणागुणपदानी**ति गुणदोसकोट्टासा । **सरीरमेव पदानी**ति अधिप्पेतं सरीरेन तंतंकिरियाय पज्जितव्वतो । दव्वन्ति मुहन्तीति दत्तू, मूळ्हपुग्गला । तेहि **दत्तूहि बालमनुस्सेहि पज्जत्तं** ।

नत्थिदिन्नसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

६. करोतोसुत्तवण्णना

२११. सहत्था करोन्तस्साति सहत्थेन करोन्तस्स । निस्सगियथावरादयोपि इध सहत्थकरणेनेव सङ्गहिता ।
हत्थादीनीति हत्थपादकण्णनासादीनि । पचनं दहनं विबाधनन्ति आह “दण्डेन पीळेन्तस्सा”ति । पपञ्चसूदनियं
“तज्जेन्तस्स चा”ति अत्थो वुत्तो, इध पन सुमङ्गलविलासिनियं विय तज्जनं परिभासनं दण्डेनेव सङ्गहेत्वा “दण्डेन
पीळेन्तस्स”इच्चेव वुत्तं । सोकं सयं करोन्तस्साति परस्स सोककारणं सयं करोन्तस्स, सोकं वा उप्पादेन्तस्स । परेहि
अत्तनो वचनकरेहि । सयम्पि फन्दतोति परस्स विबाधनप्पयोगेन सयम्पि फन्दतो । अतिपातयतोति पदं सुद्धकत्तुअत्थे
हेतुकत्तुअत्थे च वत्ततीति आह — “हनन्तस्सपि हनापेन्तस्सपी”ति । कारणवसेनाति कारापनवसेन ।

घरस्स भित्ति अन्तो च बहि च सन्धिता हुत्वा ठिताव घरसन्धि । किञ्चिपि असेसेत्वा निरवसेसो लोपो निल्लोपो ।
एकागारे नियुत्तो विलोपो एकागारिको । परितो सब्बसो पन्थे हननं परिपन्थो । पापं न करीयति पुब्बे असतो उप्पादेतुं
असक्कुण्येयत्ता, तस्मा नत्थि पापं । यदि एवं कथं सत्ता पापे पवत्तन्तीति आह “सत्ता पन करोमाति एवंसज्जिनो
होन्ती”ति एवं किरस्स होति इमेसज्जि सत्तानं हिंसादिकिरिया न अत्तानं फुसति तस्स निच्चताय निब्बिकारत्ता, सरीरं पन
अचेतनं कट्टकलिङ्गरूपमं, तस्मिं विकोपितेपि न किञ्चि पापन्ति । खुरनेमिनाति निसितखुरमयनेमिना, खुरसदिसनेमिनाति
अत्थो ।

गङ्गाय दक्खिणा दिसा अप्पतिरूपदेसो, उत्तरदिसा पतिरूपदेसोति अधिप्पायेन “दक्खिणज्जेपी”तिआदि वुत्तन्ति
आह “दक्खिणतीरे मनुस्सा कक्खळा”तिआदि । महायागन्ति महाविजितयज्जसदिसं महायागं । उपोसथकम्मेनाति
उपोसथकम्मेन च । च-सद्दो हेत्थ लुत्तनिहिद्धो । दमसद्दो हि इन्द्रियसंवरस्स उपोसथसीलस्स च वाचको इधाधिप्पेतो । केचि
पन “उपोसथकम्मेना”ति इदं इन्द्रियदमनस्स विसेसनं, तस्मा “उपोसथकम्मभूतेन इन्द्रियदमेना”ति अत्थं वदन्ति ।
सीलसंयमेनाति सीलसंवरेन । सच्चवचनेनाति सच्चवाचाय । तस्सा विसुं वचनं लोके गरुतरपुज्जसम्मत्भावतो । यथा हि
पापधम्मेसु मुसावादो गरु, एवं पुज्जधम्मेसु सच्चवाचा । तेनाह भगवा — “एकं धम्मं अतीतस्सा”तिआदि (इतिवु० २५) ।
पवत्तीति यो करोतीति वुच्चति, तस्स सन्ताने फलस्स निब्बत्तिया पच्चयभावेन पवत्ति । सब्बथाति “करोतो”तिआदिना
वुत्तेन सब्बप्पकारेन किरियमेव पटिक्खपन्ति ।

करोतोसुत्तवण्णना निद्धिता ।

७. हेतुसुत्तवण्णना

२१२. उभयेनाति हेतुपच्चयपटिसेधवचनेन । संकिलेसपच्चयन्ति संकिलिसनस्स मलीनभावस्स कारणं ।
विसुद्धिपच्चयन्ति संकिलेसतो विसुद्धिया वोदानस्स कारणं । नत्थि बलन्ति सत्तानं
दिट्ठधम्मिकसम्परायिकनिब्बानसम्पत्तिआवहं बलं नाम किञ्चि नत्थि । तेनाह “यम्ही”तिआदि । निदस्सनमत्तज्जेतं,
संकिलेसिकम्पि चायं पटिक्खपतेव । अज्जमज्जवेवचनानीति तस्सा तस्सा किरियाय उस्सन्नट्टेन बलं,
सूरवीरभावावहट्टेन वीरियं, तमेव दळ्ढग्गाहभावतो पोरिसं धुरं वहन्तेन पवत्तेतब्बतो पुरिसथामो, परं परं ठानं
अक्कमनप्पवत्तिया पुरिसपरक्कमोति वुत्तोति वेदितब्बं ।

सत्त्वयोगतो, रूपादीसु वा सत्तताय सत्ता, पाणनतो अस्सासनपस्सासनवसेन पवत्तिया पाणा, ते पन सो

एकिन्द्रियादिवसेन विभजित्वा वदतीति आह “एकिन्द्रियो”तिआदि । अण्डकोसादीसु भवनतो भूताति वुच्चन्तीति आह “अण्ड...पे०... वदन्ती”ति । जीवनतो पाणं धारेन्ता विय वड्ढनतो जीवाति सालियवादिके वदन्ति । नत्थि एतेसं संकिलेसविसुद्धीसु वसोति अवसा । नत्थि तेसं बलं वीरियन्ति अबला अवीरिया । नियतताति अच्छेज्जसुत्तावुताभेज्जमणिनो विय नियतप्पवत्तिताय गतिजातिबन्धापवग्गवसेन नियमो । तत्थ तत्थ गमनन्ति छन्नं अभिजातीनं वसेन तासु तासु गतीसु उपगमनं । समवायेन समागमो सङ्गति । सभावोयेवाति यथा कण्टकस्स तिकखता, कपित्थफलानं परिमण्डलता, मिगपक्खीनं विचित्ताकारता, एवं सब्बस्सपि लोकस्स हेतुपच्चयेहि विना तथा तथा परिणामो, अयं सभावो एव अकित्तिमो एव । तेनाह “येन ही”तिआदि । छळभिजातियो परतो वित्थारीयन्ति । सुखञ्च दुक्खञ्च पटिसंवेदेन्तीति वदन्ता अदुक्खमसुखभूमिं सब्बेन सब्बं न जानन्तीति उल्लिङ्गेन्तो “अज्जा सुखदुक्खभूमि नत्थीति दस्सेन्ती”ति आह ।

हेतुसुत्तवण्णना निड्डिता ।

८-१०. महादिट्ठिसुत्तादिवण्णना

२१३-२१५. अकताति समेन वा विसमेन वा केनचि हेतुना न कता एव । केनचि कतं करणं विधानं नत्थि एतेसन्ति अकतविधाना । पदद्वयेनपि लोके केनचि हेतुपच्चयेन नेसं अभिनिब्बत्तिताभावं दस्सेति । इद्धियापि न निम्मिताति कस्सचि इद्धिमतो देवस्स ब्रह्मनो वा इद्धियापि न निम्मिता । अनिम्मिताति वा कस्सचि अनिम्मापका । अजनकाति एतेन पथवीकायादीनं रूपादिजनकभावं पटिक्खपति । रूपसद्वादयो हि पथवीकायादीहि अप्पटिबद्धवुत्तिकाति तस्स लद्धि । यथा पब्बतकूटं केनचि अनिब्बत्तितं कस्सचि च अनिब्बत्तकं, एवमेतेपीति आह “कूटट्ठा”ति । यमिदं “बीजादितो अङ्कुरादि जायती”ति वुच्चति, तच्च विज्जमानमेव ततो निक्खमति, नाविज्जमानं, अज्जथा यतो कुतोचि यस्स कस्सचि उप्पत्ति सियाति अधिप्पायो । ठिताति निब्बिकारभावेन ठिता । न चलन्तीति न विकारं आपज्जन्ति । विकाराभावेन हि तेसं सत्तन्नं कायानं एसिकट्ठायिड्डितता । अनिज्जनञ्च अत्तनो पकतिया अवट्ठानमेव । तेनाह “न विपरिणमन्ती”ति । अविपरिणामधम्मत्ता एव च ने अज्जमज्जं न ब्याबाधेन्ति । सति हि विकारं आपादेतब्बताय ब्याबाधकतापि सिया, तथा अनुग्गहेतब्बताय अनुग्गाहकताति तदभावं दस्सेतुं पाळियं “नाल”न्तिआदि वुत्तं । पथवी एव कायेकदेसत्ता पथविकायो । जीवसत्तमानं कायानं निच्चताय निब्बिकाराभावतो न हन्तब्बता, न घाटेतब्बता चाति नेव कोचि हन्ता घातेता वा । तेनाह “सत्तन्नन्त्वेवा”तिआदि । यदि कोचि हन्ता नत्थि, कथं सत्थप्पहारोति आह “यथा मुग्गरासिआदीसू”तिआदि । केवलं सज्जामत्तमेव होति, न घातनादि, परमत्थतो सत्तन्नन्त्वेव कायानं अविकोपनीयभावतोति अधिप्पायो ।

पमुखयोनीनन्ति मनुस्सतिरच्छानादीसु खत्तियब्राह्मणादिसीहव्यग्धादिवसेन पधानयोनीनं । सट्ठिसतानि छसहस्सानि । “पञ्च च कम्मुनो सतानी”ति पदस्स अत्थदस्सनं “पञ्च कम्मसतानि चा”ति । एसेव नयोति इमिना “केवलं तक्कमत्तेन निरत्थकदिट्ठिं दीपेती”ति इममेव अत्थं अतिदिसति । एत्थ च तक्कमत्तकेनाति इमिना यस्मा तक्किका निरङ्कुसताय परिकप्पनस्स यं किञ्चि अत्तनो परिकप्पितं सारतो मज्जमाना तथेव अभिनिविस्स तक्कदिट्ठिगाहं गणहन्ति, तस्मा न तेसं दिट्ठिवत्थूसु विज्जूहि विचारणा कातब्बाति दस्सेति । केचीति उत्तरविहारवासिनो । ते हि “पञ्च कम्मानीति चक्खुसोतधानजिह्वाकाया, इमानि पञ्चिन्द्रियानि ‘पञ्च कम्मानीति पज्जापेन्ती’ति वदन्ति । कम्मन्ति लद्धीति ओळारिकभावतो परिपुण्णकम्मन्ति लद्धि । मनोकम्मं अनोळारिकत्ता उपड्ढकम्मन्ति लद्धीति योजना । “द्वासट्ठिपटिपदा”ति वत्तब्बे सभावनिरुत्तिं अजानन्ता “द्वट्ठिपटिपदा”ति वदन्ति । एकस्मिं कप्पेति एकस्मिं महाकप्पे । तत्थापि च

विवट्टट्टायिसज्जिते **एकस्मिं** असङ्ख्येय्यकप्पे ।

उरब्भे हनन्तीति **ओरब्भिका** । एवं **सूकरिका**दयो वेदितव्वा । **लुद्धाति** अज्जेपि ये केचि मागविकनेसादादयो, ते पापकम्मपसुतताय **कण्हाभिजातीति वदन्ति** । **भिक्षू**ति बुद्धसासने भिक्षू । ते **किर** “सच्छन्दरागा परिभुज्जन्ती”ति अधिप्पायेन **चतूसु पच्चयेसु कण्टके पक्खिपित्वा खादन्तीति वदन्ति** । कस्माति चे? यस्मा ते पणीतपणीते पच्चये पटिसेवन्तीति तस्स मिच्छागाहो । जायलद्धेपि पच्चये परिभुज्जमाना आजीवकसमयस्स विलोमगाहिताय पच्चयेसु कण्टके पक्खिपित्वा खादन्ति नामाति वदन्तीति अपरे । **एके पब्बजिता**, ये विसेसतो अत्तकिलमथानुयोगमनुयुत्ता । तथा हि ते कण्टके वत्तन्ता विय होन्तीति **कण्टकवुत्तिकाति** वुत्ता । ठत्वा भुज्जननहानपटिक्खेपादिवतसमायोगेन **पण्डरतरा** । **अचेलकसावकाति** आजीवकसावके वदति । ते किर आजीवकसमये आजीवकलद्धिया दळ्हगाहिताय निगण्ठेहिपि पण्डरतरा । नन्दादयो किर तथारूपं आजीवकपटिपत्तिं उक्कंसं पापेत्वा ठिता, तस्मा निगण्ठेहि आजीवकसावकेहि च पण्डरतरा वुत्ता । **परमसुक्काभिजातीति** अयं तेसं लद्धि ।

पुरिसभूमियोति पधानपुग्गलेन निद्देसो । इत्थीनम्पेता भूमियो इच्छन्तेव । **भिक्षु च पन्नको**तिआदि तेसं पाळि एव । तत्थ **पन्नको**ति भिक्षाय विचरणको, तेसं वा पटिपत्तिया पटिपन्नको । **जिनो**ति जिण्णो जरावसेन हीनधातुको, अत्तनो वा पटिपत्तिया पटिपक्खे जिनित्वा ठितो । सो किर तथाभूतो धम्ममि कस्सचि न कथेति । तेनाह “**न किञ्चि आहा**”ति । निट्ठुहनादिविप्पकारे केनचि कतेपि खमनवसेन न किञ्चि वदतीति वदन्ति । **अलाभिन्ति** “सो न कुम्भिमुखा पटिगण्हाती”तिआदिना (दी० नि० १.३९४) नयेन वुत्तअलाभहेतुसमायोगेन अलाभिं । ततो एव जिघच्छादुब्बल्यपरेतताय सयनपरायणं **समणं पन्नभूमीति वदन्ति** ।

आजीववुत्तिसतानीति सत्तानं आजीवभूतानि जीविकावुत्तिसतानि । **पसुग्गहणेन** एळकजाति गहिता, **मिग्गहणेन** रुरुगवयादिसब्बमिगजाति । **बहू देवा**ति चातुमहाराजिकादिब्रह्मकायिकादिवसेन तेसं अन्तरभेदवसेन बहू देवा । तत्थ चातुमहाराजिकानं एकच्चे अन्तरभेदा **महासमयसुत्तवसेन** (दी० नि० २.३३१ आदयो) दीपेतव्वा । **मनुस्सापि अनन्ताति** दीपदेसकुलवंसाजीवादिविभागेन मनुस्सापि अनन्तभेदा । पिसाचा एव **पेसाचा**, ते महन्तमहन्ता अजगरपेतादयो । छद्दन्तदहमन्दाकिनियो कुळीरमुचलिन्दनामेन वदन्ति ।

पवुटाति सब्बगण्ठिका । **पण्डितोपि...पे०... उद्धं न गच्छति** । कस्मा? सत्तानं संसरणकालस्स नियतभावतो ।

अपरिपक्कं संसरणनिमित्तं सीलादिना **परिपाचेति नाम** सीधंयेव विसुद्धिप्पत्तिया । **परिपक्कं** कम्मं **फुस्स फुस्स** पत्त्वा पत्त्वा काले परिपक्कभावापादनेन **व्यन्ती करोति नाम** । **सुत्तगुळेति** सुत्तवट्ठियं । **निब्बेठियमानमेव पलेतीति** उपमाय सत्तानं संसारो अनुक्कमेन खीयतेव, न तस्स वट्ठीति दस्सेति परिच्छिन्नरूपत्ता । **निब्बेठियमानमेव सुत्तगुळं गच्छतीति** वुच्चति । तज्ज खो सुत्तपमाणेन, सुत्ते पन असति कुतो गच्छति सुत्तगुळं । तेनाह — “**सुत्ते खीणे न गच्छती**”ति । तत्थेव **तिट्ठति** सुत्तपरियन्तन्ति अधिप्पायो । **कालवसेनाति** अत्तनि वेठेत्वा ठितं सुखदुक्खं यथावुत्तस्स कालस्स वसेन निब्बेठियमानो बालो च पण्डितो च पलेति गच्छति, नातिक्कमति संसारं ।

महादिट्ठिसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

११-१८. अन्तवासुत्तादिवण्णना

२१६-२२३. एकतो वड्ढितनिमित्तन्ति एकपस्सेन वड्ढितं कसिणनिमित्तं । गाहेनाति लाभी ज्ञानचक्खुना पस्सित्वा गहणेन । तक्केनाति न लाभी तक्कमत्तेन । उप्पन्नदिट्ठीति “लोको”ति उप्पन्नदिट्ठि । सब्बतो वड्ढितन्ति समन्ततो अप्पमाणकसिणनिमित्तं । एकमेवाति “एकमेव वत्थू”ति उप्पन्नदिट्ठि । अट्टारस वेय्याकरणानीति वेय्याकरणलक्खणप्पत्तानि अट्टारस सुत्तानि । एकं गमनन्ति एकं वेय्याकरणगमनं ।

अन्तवासुत्तादिवण्णना निड्ढिता ।

२. दुतियगमनादिवग्गवण्णना

२२४-३०१. दुक्खवसेन वुत्तन्ति “इति खो, भिक्खवे, दुक्खे सति दुक्खं उपादाया”ति आदिदुक्खवसेन वुत्तं । तादिसमेव दुतियं वेय्याकरणगमनं । तेनाह “तत्रापि अट्टारसेव वेय्याकरणानी”ति । तेहीति “रूपी अत्ता होती”ति आदिनयपवत्तेहि वेय्याकरणेहि सद्धिं । तन्ति दुतियं गमनं ।

आरम्मणमेवाति कसिणसङ्घातं आरम्मणमेव । तक्किसद्देन सुद्धतक्किकानं गहणं दट्ठब्बं ।

अनिच्चदुक्खवसेनाति “यदनिच्चं, तं दुक्खं, तस्मिं सति तदुपादाय एवं दिट्ठि उप्पज्जती”ति वुत्तअनिच्चदुक्खवसेनाति । तेहियेवाति दुतिये पेय्याले वुत्तप्पकारेहियेव । तिपरिवट्टवसेनाति तेहियेव छब्बीसतिया सुत्तेहि चतुत्थपेय्याले तिपरिवट्टवसेन वुत्तोति योजना ।

दुतियगमनादिवग्गवण्णना निड्ढिता ।

सारत्थप्पकासिनिया संयुत्तनिकाय-अट्ठकथाय

दिट्ठिसंयुत्तवण्णनाय लीनत्थप्पकासना समत्ता ।

४. ओक्कन्तसंयुत्तं

१-१०. चक्खुसुत्तादिवण्णना

३०२-३११. सद्धाधिमोक्खन्ति सद्धहनवसेन पवत्तं अधिमोक्खं, न सन्निट्ठानमत्तवसेन पवत्तं अधिमोक्खं । दस्सनम्पि सम्मत्तं, तंसिज्झानवसेन पवत्तनियामो सम्मत्तनियामो, अरियमग्गो । अनन्तरायतं दीपेति कप्पविनासपटिभागेन पवत्तत्ता । तथा चाह “तेनेवाहा”ति आदि । कप्पसीसेन भाजनलोकं वदति । सो हि उड्डयति, न कप्पो, उड्डयनवेलाति ज्ञायनवेला । ठितो कप्पो ठितकप्पो, सो अस्स अत्थीति ठितकप्पी, कप्पं ठपेतुं समत्थोति अत्थो । ओलोकनन्ति सच्चाभिसमयसङ्घातं दस्सनं । खमन्ति सहन्ति, जायन्तीति अत्थो ।

चक्खुसुत्तादिवण्णना निड्ढिता ।

ओक्कन्तसंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

५. उप्पादसंयुत्तवण्णना

३१२-३२१. सब्बं पाकटमेव अपुब्बस्स अभावतो ।

उप्पादसंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

६. किलेससंयुत्तवण्णना

३२२-३३१. एसोति चक्खुस्मिं छन्दरागो । उपेच्च किलेसेतीति उपक्किलेसो । चित्तस्साति सामञ्जसवचनं अनिच्छन्तो चोदको “कतरचित्तस्सा”ति आह । इतरो कामं उपतापनमलीनभावकरणवसेन उपक्किलेसो लोकुत्तरस्स नत्थि, विबाधनट्ठो पन अत्थेव उप्पत्तिनिवारणतोति अधिप्पायेनाह “चतुभूमकचित्तस्सा”ति । चोदको “तेभूमका”तिआदिना अत्तनो अधिप्पायं विवरति, इतरो “उप्पत्तिनिवारणतो”तिआदिना । अरियफलपटिप्पस्सद्धिपहानवसेन पवत्तिया सब्बसंकिलेसतो निक्खन्तत्ता नेक्खम्मं, मग्गनिब्बानानं पन नेक्खम्मभावो उक्कंसतो गहितो एवाति आह “नेक्खम्मनिन्नन्ति नवलोकुत्तरधम्मनिन्न”न्ति । अभिजानित्वाति अभिमुखभावेन जानित्वा । सच्छिकातब्बेसूति पच्चक्खकातब्बेसु । छल्लभिज्जाधम्मसूति अरियमग्गसम्पयुत्तधम्मसु ।

किलेससंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

७. सारिपुत्तसंयुत्तं

१-९. विवेकजसुत्तादिवण्णना

३३२-३४०. न एवं होतीति एत्थ “अहं समापज्जामी”ति वा, “अहं समापन्नो”ति वा मा होतु तदा तादिसाभोगाभावतो । “अहं वुट्ठितो”ति पन कस्मा न होतीति? सब्बथापि न होत्वेव अहङ्कारस्स सब्बसो पहीनत्ता ।

विवेकजसुत्तादिवण्णना निड्ढिता ।

१०. सूचिमुखीसुत्तवण्णना

३४१. तस्मिं वचने पटिक्खित्तेति — “अधोमुखो भुज्जसी”ति परिब्बाजिकाय वुत्तवचने — “न ख्वाहं भगिनी”ति पटिक्खित्ते । वादन्ति दोसं । उब्भमुखोति उपरिमुखो । पुरत्थिमादिका चतस्सो दिसा । दक्खिणपुरत्थिमादिका चतस्सो विदिसा ।

आरामआरामवत्थुआदीसु भूमिपरिकम्मबीजाभिसङ्खरणादिपटिसंयुत्ता विज्जा वत्थुविज्जा, तस्सा पन मिच्छाजीवभावं दस्सेतुं “तेस”न्तिआदि वुत्तं । तेसं तेसं अत्तनो पच्चयदायकानं । तत्थ तत्थ गमनन्ति तेसं सासनहरणवसेन तं तं गामन्तरदेसन्तरं । एवमारोचेसीति अत्तुक्कंसनपरवम्भनरहितं कण्णसुखं पेमनीयं हृदयङ्गमं थेरस्स धम्मकथं सुत्वा पसन्नमानसा एवं “धम्मिकं समणा सकयपुत्तिया”तिआदिना सासनस्स गुणसंकित्तनवाचं कुलानं आरोचेसि ।

सूचिमुखीसुत्तवण्णना निड्डिता ।

सारिपुत्तसंयुत्तवण्णना निड्डिता ।

८. नागसंयुत्तं

१. सुद्धिकसुत्तवण्णना

३४२. अण्डजाति अण्डे जाता । वत्थिकोसेति वत्थिकोससज्जिते जरायुपुटे जाता । संसेदेति संसिन्ने किलिन्नद्वाने उप्पन्ना । उपपत्तिव्वा वियाति कुतोचिपि अवपत्तिव्वा विय निब्बत्ता । पुग्गलानन्ति तथा विनेतब्बपुग्गलानं ।

सुद्धिकसुत्तवण्णना निड्डिता ।

२-५०. पणीतरसुत्तादिवण्णना

३४३-३९१. विस्सट्टकायाति “ये चम्मेन वा रुद्धिरेन वा अट्टिना वा अत्थिका, ते सब्बं गणहन्तू”ति तत्थ निरपेक्खचित्ताय अधिद्वितसीलताय परिच्चत्तसरीरा । दुविधकारिनोति “कालेन कुसलं, कालेन अकुसलं”न्ति एवं कुसलाकुसलकारिनो । सह ब्ययति पवत्ततीति सहब्यो, सहचारो । तस्स भावो सहब्यता, तं सहब्यतं । अदनीयतो अन्नं । खादनीयतो खज्जं । पातब्बतो पानं । निवसनीयतो वत्थं । निवसितब्बं निवासनं । परिवरितब्बं पावुरणं । यान्ति तेनाति यानं, उपाहनादियानानि । आदिसद्धेन वय्हसिविकादीनं सङ्गहो । छत्तम्पि परिस्सयातपदुक्खपरिरक्खणेन मग्गगमनसाधनन्ति कत्वा “छत्तुपाहनं”न्तिआदि वुत्तं । तेन वुत्तं “यं किञ्चि गमनपच्चय”न्ति । पत्थनं कत्वा...पे०... तत्थ निब्बत्तन्ति चम्पेय्यनागराजा वियाति दट्टब्बं ।

पणीतरसुत्तादिवण्णना निड्डिता ।

नागसंयुत्तवण्णना निड्डिता ।

९. सुपण्णसंयुत्तवण्णना

३९२-४३७. पत्तानन्ति उभोसु पक्खेसु पत्तानं । वण्णवन्ततायाति अतिसयेन विचित्तवण्णताय । अतिसयत्थो हि अयं वन्त-सद्धो । पुरिमनयेनाति नागसंयुत्ते पठमसुत्ते वुत्तनयेन । उद्धरन्तीति समुद्धतो उद्धरन्ति, पथवन्तरपब्बतन्तरतो पन तेसं उद्धरणं दुक्करमेव । पणीतररेति बलेन पणीतररे, बलवन्तेति अत्थो । अनुद्धरणीयनागाति आनुभावमहन्तताय च वसनद्वानविदुग्गताय च उद्धरितुं असक्कुण्येया नागा । ते “सत्तविधा”ति वत्वा सरूपतो वसनद्वानतो च दस्सेन्तो “कम्बलस्सतरा”तिआदिमाह । तत्थ कम्बलस्सतरा धतरट्टाति इमे जातिवसेन वुत्ता । सत्तसीदन्तरवासिनोति सत्तविधसीदसमुद्धवासिनो । पथविट्टकाति पथवन्तरवासिनो, तथा पब्बतट्टका । ते च विमानवासिनो । ते नागे कोचि सुपण्णो उद्धरितुं न सक्कोतीति सम्बन्धो । सेसन्ति “कायेन द्वयकारिनो”तिआदीसु यं वत्तब्बं, तं सब्बं नागसंयुत्ते वुत्तनयमेव, तत्थ च वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बोति अधिप्पायो ।

सुपण्णसंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

१०. गन्धब्बकायसंयुत्तवण्णना

४३८-५४९. मूलगन्धादिभेदं गन्धं अवन्ति अपयुज्जन्तीति गन्धब्बा, तेसं कायो समूहो गन्धब्बकायो, गन्धब्बदेवनिकायो । चातुमहाराजिकेसु एकियाव ते दट्ठब्बा, तप्परियापन्नताय तत्थ वा नियुत्ताति **गन्धब्बकायिका** । तेसं तेसं रुक्खगच्छलतानं मूलं पटिच्च पवत्तो गन्धो मूलगन्धो, तस्मिं **मूलगन्धे** । अधिवत्थाति मूलगन्धं अधिद्वाय, अभिभुय्य वा वसन्ता । एस नयो सेसेसुपि । तं **निस्सायाति** तं मूलगन्धं रुक्खं पच्चयं कत्वा निब्बत्ता । न केवलं तत्थ गन्धो एव, मूलमेव वा तेसं पच्चयोति दस्सेन्तो “**सो ही**”ति आदिमाह । **उपकप्पतीति** निवासट्टानभावेन विनियुज्जति । **गन्धगन्धेति** गन्धानं गन्धसमुदाये । **मूलादिगन्धानं गन्धेति** मूलादिगतअवयवगन्धानं गन्धे, तिमूलादिगतसमुदायभूतेति अत्थो । पुब्बे हि “मूलगन्धे”ति आदिना रुक्खानं अवयवगन्धो गहितो, इध पन सब्बसो गहितत्ता समुदायगन्धो वेदितब्बो । तेनाह “**यस्स हि रुक्खस्सा**”ति आदि । **सोति** सो सब्बो मूलादिगतो गन्धो गन्धसमुदायो इध गन्धगन्धो नाम । **तस्स गन्धस्स गन्धेति** तस्स समुदायगन्धस्स तथाभूते गन्धे । सरिक्खं सदिसं पटिदानं एतिस्साति **सरिक्खदानं**, पत्थना । यथाधिप्पेतफलानि सरिक्खदानत्ताव अधिप्पेतफलं देन्तु, असरिक्खदानं कथन्ति? तम्पि देतियेव पुज्जस्स सब्बकामददत्ताति आह “**असरिक्खदानम्पी**”ति आदि ।

गन्धब्बकायसंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

११. वलाहकसंयुत्तवण्णना

५५०-६०६. लोकं वालेन्ता संवरन्ता छादेन्ता अहन्ति परियेसन्तीति वलाहा, देवपुत्ता । तेसं समूहो वलाहकदेवकायोति आह “**वलाहककायिका**”ति आदि । **सीतकरणवलाहकाति** सीतहरणवलाहका । **सेसपदेसूति** उण्हवलाहकादिपदेसु । **एसेव नयोति** “उण्हकरणवलाहका”ति आदिना अत्थो वेदितब्बो । **चित्तट्टपनन्ति** “सीतं होतू”ति एवं चित्तस्स उप्पादनं । **वस्सानेति** वस्सकाले । **उतुसमुट्टानमेवाति** पाकतिकसीतमेवाति अत्थो । **उण्हेपीति** उण्हकाले । **अब्भमण्डपोति** मण्डपसदिसअब्भपटलवितानमाह । **अब्भं उप्पज्जतीति** तहं तहं पटलं उट्ठति । **अब्भेयेवाति** अब्भकाले एव, वस्सानेति अत्थो । **अतिअब्भन्ति** सतपटलसहस्सपटलं हुत्वा अब्भुट्टानं । **चित्तवेसाखमासेसूति** वसन्तकालं सन्धायाह । तदा हि विद्धो विगतवलाहको देवो भवितुं युत्तो । **उत्तरदक्खिणादीति** आदि-सद्देन पच्छिमवातादिं सङ्गण्हाति । **पकतिवातोति** पकतिया सभावेन वायनकवातो । तं **उतुसमुट्टानमेवाति** आहारूपजीवीनं सत्तानं साधारणकम्मूपनिस्सयउतुसमुट्टानमेव । एस नयो उतुसमुट्टानसीतुण्हवातेसुपि । तम्पि हि आहारूपजीवीनं सत्तानं साधारणकम्मूपनिस्सयमेवाति ।

गीतन्ति मेघगीतं । **सच्चकिरियायाति** तादिसानं पुरिसविसेसानं सच्चाधिद्वानेन । **इद्धिबलेनाति** इद्धिमन्तानं इद्धिआनुभावेन । **विनासमेघेनाति** कप्पविनासकमेघेन । अज्जेनपि कण्हपापिकसत्तानं पापकम्मपच्चया उप्पन्नविनासमेघेन वुट्ठेन सो सो देसो विनस्सतेव ।

वलाहकसंयुत्तवण्णना निड्ढिता ।

१२. वच्छगोत्तसंयुत्तवण्णना

६०७-६६१. अज्जाणाति अज्जाणेहेतु, सच्चपटिच्छादकसम्मोहहेतूति अत्थो । अट्ठकथायं पन इममेव अत्थं हेतुअत्थेन करणवचनेन दस्सेतुं “अज्जाणेना”ति वुत्तं । सब्बानीति “अज्जाणा अदस्सना अनभिसमया”तिआदीनि पदानि एकादससु सुत्तेसु आगतानि, पञ्चपज्जास वेय्याकरणानि वुत्तानि सुत्तेसु पञ्चन्नं खन्धानं वसेन वेय्याकरणस्स आगतत्ता ।

वच्छगोत्तसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

१३. ज्ञानसंयुत्तं

१. समाधिमूलकसमापत्तिसुत्तवण्णना

६६२. समाधिकुसलोति समाधिस्मिं कुसलो । तयिदं समाधिकोसल्लत्तं सह ज्ञानङ्गयोगेन चतुब्बिधो ज्ञानसमाधि, तस्मा तं तं विभागं जानन्तस्स सिद्धं होतीति आह — “पठमं ज्ञान”न्तिआदि । तत्थ वितक्कविचारपीतिसुखेकग्गतावसेन पठमं पञ्चङ्गिकं, पीतिसुखेकग्गतावसेन दुतियं तिवङ्गिकं, सुखेकग्गतावसेन ततियं दुवङ्गिकं, उपेक्खेकग्गतावसेन चतुत्थं दुवङ्गिकमेवाति एवं तस्मिं तस्मिं ज्ञाने तंतंअङ्गानं ववत्थाने कुसलो । समापत्तिकुसलोति समापज्जने कुसलो । हासेत्वाति तोसेत्वा । कल्लं कत्वाति समाधानस्स पटिपक्खधम्मनं दूरीकरणेन सहकारीकारणञ्च समाधानेन समापज्जने चित्तं समत्थं कत्वा । सेसपदानीति सेसा तयो कोट्टासा । ततियादीसु नयेसु अकुसलोपि ज्ञानत्थाय पटिपन्नत्ता “झायीतेवा”ति वुत्तो ।

समाधिमूलकसमापत्तिसुत्तवण्णना निट्ठिता ।

२-५५. समाधिमूलकठितिसुत्तादिवण्णना

६६३-७१६. दुतियादिसुत्तेसु ठितिकुसलोति एत्थ अन्तोगधहेतुअत्थो ठिति-सद्दो, तस्मिञ्च पन कुसलोति अत्थोति आह — “ज्ञानं ठपेतुं अकुसलो”ति । सत्तट्ठअच्छरामत्तन्ति सत्तट्ठअच्छरामत्तं खणं ज्ञानं ठपेतुं न सक्कोति अधिद्वानवसीभावस्स अनिप्फादितत्ता । यथापरिच्छेदेन कालेन वुट्ठातुं न सक्कोति वुट्ठानवसीभावस्स अनिप्फादितत्ता । कल्लं जातं अस्साति कल्लितं, तस्मिं कल्लिते कल्लितभावेन कसिणारम्मणेसु “इदं नाम असुकस्सा”ति विसयवसेन समापज्जितुं असक्कोन्तो न समाधिस्मिं आरम्भणकुसलो । न समाधिस्मिं गोचरकुसलोति समाधिस्मिं निप्फादितब्बे तस्स गोचरे कम्मद्वानसञ्चिते पवत्तिद्वाने भिक्खाचारगोचरे च सतिसम्पज्जविरहितो अकुसलो । केचि पन “कम्मद्वानगोचरो पठमज्झानादिकं, एवं समापज्जितब्बं, एवं बहुलीकातब्बं”न्ति अजानन्तो तत्थ अकुसलो नामा”ति वदन्ति । कम्मद्वानं अभिनीहरितुन्ति कम्मद्वानं विसेसभागियताय अभिनीहरितुं अकुसलो । सक्कच्चकारीति चित्तीकारी । सातच्चकारीति नियतकारी । समाधिस्स उपकारकधम्माति अप्पनाकोसल्ला । समापत्तिआदीहीति आदि-सद्देन सक्कच्चकारिपदादीनयेव सङ्गहो दट्ठब्बो चतुक्कानं वुत्तत्ता । तेनाह “योजेत्वा चतुक्का वुत्ता”ति । लोकियज्झानवसेनेव कथितं “समाधिकुसलो”तिआदिना नयेन देसनाय पवत्तत्ता । न हि लोकोत्तरधम्मेसु अकोसल्लं नाम लब्धति । यदि अकोसल्लं, न कुसलसद्देन विसेसितब्बता सियाति ।

समाधिमूलकठितिसुत्तादिवण्णना निट्ठिता ।

झानसंयुत्तवण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता च सारत्थप्पकासिनिया

संयुत्तनिकाय-अट्ठकथाय खन्धवग्गवण्णना ।